

Studie- och yrkesvägledning i undervisningen på yrkesprogram i gymnasieskolan

Innehållsförteckning

Förord	3
Sammanfattning	4
Om Skolinspektionens granskning.....	4
Viktiga iakttagelser och slutsatser	5
Inledning	8
Skollag och läroplan	8
Skolverkets allmänna råd	9
Skolinspektionens tidigare granskningar	9
Forskningsresultat och utredningar	10
Syfte och frågeställningar	15
Granskningens genomförande	16
Iakttagelser	17
Strategisk styrning och uppföljning saknas ofta på huvudmannanivå.....	17
Rektorerna leder inte aktivt skolornas arbete med studie- och yrkesvägledning.....	19
Snävt fokus på det programnära yrkes- och arbetslivet i undervisningen.....	24
Utvecklingsområden	30
Huvudmännens strategiska styrning	30
Rektorernas aktiva ledning.....	30
Avslutande diskussion och slutsatser	32
Sammantagen resultatbild	32
Tänkbara förklaringar till resultatbilden	36
Arbetet med studie- och yrkesvägledning behöver på olika sätt ingå i det systematiska kvalitetsarbetet.....	38
Styrkedjans betydelse – med sikte på eleverna och deras framtid	42
Referenser	44
Bilagor	46
Bilaga 1 Skolverkets allmänna råd	46
Bilaga 2 Granskningens genomförande och metod	48
Bilaga 3 Granskade verksamheter	49
Bilaga 4 Referensgrupp	50

Förord

Skolinspektionen har i uppdrag att granska kvaliteten i sådan utbildning och pedagogisk verksamhet som står under myndighetens tillsyn. Granskningen innebär en detaljerad och systematisk undersökning av verksamhetens kvalitet inom ett avgränsat område, i förhållande till nationella mål och riktlinjer. Utgångspunkten är alla barns och elevers lika rätt till en god utbildning i en trygg miljö.

Huvudsyftet med kvalitetsgranskningen är att bidra till utveckling. Granskningen gör tydligt vad som behöver förbättras för att i högre grad nå målen för verksamheten inom det aktuella området. Syftet är även att beskriva väl fungerande inslag och att visa på framgångsfaktorer.

Skolinspektionens iakttagelser, analyser och bedömningar redovisas dels i form av enskilda beslut till de granskade skolorna och skolhuvudmännen, dels i denna övergripande och sammanfattande rapport. Genom beskrivningar av viktiga kvalitetsaspekter inom granskningsområdet, avser rapporten att ge ett utvecklingsstöd även för skolor som inte har granskats.

Rapporten redovisar resultatet av Skolinspektionens kvalitetsgranskning med inriktning mot skolhuvudmäns och skolors insatser för att elever på gymnasiala yrkesprogram får en studie- och yrkesvägledning som utgår från deras behov och som förmår vidga deras perspektiv på sin studie- och yrkesvalsprocess. Iakttagelserna och slutsatserna gäller de skolhuvudmän och skolor som har granskats och avser därmed inte att ge en nationell bild av förhållandena. Vilka skolor som granskats framgår i bilaga tre.

Projektledare för kvalitetsgranskningen har varit Bo Jersenius och rapporten är skriven av Monica Axelsson, båda vid Skolinspektionen Göteborg.

Helén Ängmo
Generaldirektör

Maria Wassén
Avdelningschef

Sammanfattning

Om Skolinspektionens granskning

Studie- och yrkesvägledningen har en central roll i att ge elever förutsättningar att kunna fatta viktiga beslut om framtida studier och yrkesliv. En viktig del i detta är att ge eleverna möjlighet att vidga sina perspektiv och därmed motverka begränsningar i elevernas val utifrån föreställningar om kön samt social och kulturell bakgrund.

När det gäller gymnasieskolans yrkesprogram finns det särskilda aspekter som behöver beaktas i studie- och yrkesvägledningen. Även om programmen är inriktade mot ett yrkesområde och ska ha en tydlig koppling till detta, behöver eleverna också rustas för en föränderlig arbetsmarknad och ett flexibelt yrkesliv. Elever kan komma att behöva göra flera val av yrke och studier under sitt arbetsliv och även behöva byta bransch eller yrkesområde. Elever kan också söka sig vidare till högskolestudier. Det är därmed av stor vikt att yrkesprogrammen har en bredd i sin studie- och yrkesvägledning och att elevers kunskaper och perspektiv inte blir alltför snäva.

Skolinspektionens tidigare granskningar, men också andra studier visar att studie- och yrkesvägledningen inte fått det breda genomslag som lagstiftningen syftar till. Det förekommer sällan att studie- och yrkesvägledning kontinuerligt integreras i utbildningen och undervisningen. Skolor saknar ofta en medveten strategi för att i praktiken kunna arbeta med att motverka begränsningar i elevers val utifrån föreställningar om kön samt social eller kulturell bakgrund. Forskning visar genomgående klass- och könsskillnader i individers berättelser om sina utbildningsvägar och val samt i benägenheten att söka studie- och yrkesvägledning.

Mot bakgrund av ovanstående problembild har Skolinspektionen valt att genomföra en tematisk kvalitetsgranskning på tre yrkesprogram, för att bedöma om eleverna får en studie- och yrkesvägledning som utgår från deras behov och som förmår vidga elevernas perspektiv på sin studie- och yrkesvalsprocess. Granskningen är inriktad mot studie- och yrkesvägledning i vid bemärkelse¹, som bör ske kontinuerligt och integreras i utbildningen. Särskilt fokus riktas i granskningen mot hur studie- och yrkesvägledningen integreras i lärarnas undervisning.

Skolinspektionen har granskat 28 gymnasieskolor och deras huvudmän. På varje skola har vi besökt ett av följande yrkesprogram: fordons- och transportprogrammet, handels- och administrationsprogrammet samt vård- och omsorgsprogrammet. Intervjuer har genomförts med elever, lärare, studie- och yrkesvägledare, rektorer och huvudmän.

¹ Skolverket (2013). Skolverkets allmänna råd med kommentarer. *Arbete med studie- och yrkesvägledning*. Med **vid** bemärkelse avses all den verksamhet som bidrar till att ge elever kunskaper och färdigheter som underlag för beslut om framtida studie- och yrkesval. Studie- och yrkesvägledning i **snäv** mening avser personlig vägledning i form av vägledningssamtal.

Viktiga iakttagelser och slutsatser

Arbetet med studie- och yrkesvägledning i vid bemärkelse har låg prioritet

Skolinspektionen kan, utifrån denna kvalitetsgranskningens resultat, konstatera att den problembild som framkommit i tidigare granskningar och olika studier kvarstår. Det är uppenbart att skolornas uppdrag att arbeta med studie- och yrkesvägledning i vid bemärkelse, och integrerat i undervisningen, har låg prioritet i flertalet av de granskade huvudmännens och rektorernas styrning och ledning av skolornas arbete. Skolornas arbete med studie- och yrkesvägledning är sällan inkluderat i det systematiska kvalitetsarbetet, vare sig på huvudmannan- eller skolnivå.

På flertalet skolor saknas aktiva och strategiska insatser från rektor. Personalens gemensamma ansvar är inte tillräckligt uppmärksammat och tydliggjort av rektor, framför allt inte vad gäller hur lärare förväntas arbeta med studie- och yrkesvägledning integrerat i undervisningen. Inte heller är det på flertalet skolor klarlagt hur ansvar och arbetsuppgifter ska fördelas bland personalen på skolan eller hur samverkan ska ske och vad den ska syfta till. Lärare och studie- och yrkesvägledare samverkar sällan på ett sådant sätt att eleverna ges möjlighet att uppfatta att olika aktiviteter under gymnasietiden hänger ihop och utgör ett stöd i deras studie- och yrkesvalsprocess.

Studie- och yrkesvägledningen blir programnära och anpassas inte tillräckligt utifrån en föränderlig arbetsmarknad

Vår granskning visar att den potential för studie- och yrkesvägledning i vid bemärkelse som yrkesprogrammen har, inte tillräckligt tas tillvara på de granskade skolorna. Granskningen visar att även om eleverna får kunskaper om det programnära yrkes- och arbetslivet, integreras inte studie- och yrkesvägledning tillräckligt i undervisningen utifrån elevers behov av kunskaper om studier och yrken samt utifrån deras behov av en mer generell valkompetens. Arbetsmarknadens föränderlighet beaktas inte tillräckligt när eleverna ska rustas för sina framtida val av studier och yrken, som kan innebära att man byter yrke inom det valda yrkesområdet eller helt skiftar inriktning på sitt yrkesliv.

Till stor del handlar alltså bristen på anpassning om elevernas behov av en studie- och yrkesvägledning som sträcker sig utanför det valda programmet och som dessutom tar hänsyn till att elevernas behov kan förändras över tid. Detta även utifrån perspektivet att man som elev under studietiden kan komma till nya insikter om vad man vill studera eller arbeta med i framtiden. På flera skolor uttrycker elever behov av en bredare information om yrkesmöjligheter och studier.

Yrkesprogrammets riskbilder uppmärksammas inte tillräckligt

Av vår granskning framgår att huvudmän och rektorer vanligen inte kartlägger elevernas behov av studie- och yrkesvägledning. Detta trots att det för yrkesprogram-

men föreligger vissa riskbilder som skolorna kan behöva ta höjd för när man planerar för arbetet med den vida studie- och yrkesvägledningen. Till exempel har gymnasieskolans yrkesprogram generellt en hög andel elever vars föräldrar saknar eftergymnasial utbildning.² Enligt forskning och andra studier kan detta öka risken för att eleverna får mindre information hemifrån om vilka utbildningsvägar som finns och vilka yrken de leder till.³

Sett mot bakgrund av skolans kompensatoriska uppdrag är det också allvarligt att granskningen visar att det inte på någon av skolorna pågår ett tydligt arbete för att vidga elevernas perspektiv och motverka begränsningar i framtida studie- och yrkesval utifrån föreställningar om kön samt social eller kulturell bakgrund. Särskilt bör detta ses mot bakgrund av det faktum att yrkesprogrammen är de mest könsuppdelade av gymnasieprogrammen och att många elever kommer att möta en könssegregerad arbetsmarknad.⁴ Om eleverna inte får ett vidgat perspektiv finns risk för att stereotypa könsmonster kommer att bestå och reproduceras.

Lärarna undervisar om yrken och arbetsmarknad men ser det oftast inte som studie- och yrkesvägledning

På de flesta skolor planeras och genomförs till exempel undervisning om arbetslivet inte som studie- och yrkesvägledning integrerad i undervisningen. Och ännu mer sällan tydliggörs det för eleverna att det handlar om studie- och yrkesvägledning. Vi har mött lärare som uttrycker att de först utifrån våra frågor i denna granskning blivit medvetna om sitt uppdrag gällande studie- och yrkesvägledning, och att de nu kan se att det finns inslag av detta i deras egen undervisning. Genomgående uttrycker elever att de inte uppfattar att de får studie- och yrkesvägledning i undervisningen.

Tänkbar förklaring till granskningens iakttagelser

En förklaring till att den vida studie- och yrkesvägledningen är svagt utvecklad kan vara bristande kunskap om vad arbetet ska syfta till. Vi har i granskningen mött lärare, men också rektorer och huvudmän, som mer eller mindre uttalat antyder att de frågor som Skolinspektionen ställer om studie- och yrkesvägledning är mer relevanta för studie- och yrkesvägledningen i grundskolan, inför valet till gymnasieskolan. *”När eleverna kommer hit har de ju redan valt.”* Detta kan sägas indikera ett begränsat perspektiv på elevers behov av studie- och yrkesvägledning, som inte innefattar det faktum att eleverna under sin gymnasietid ska göra flera viktiga val och dessutom utveckla en valkompetens inför framtida val av studier och yrken. Ett sådant synsätt indikerar också att man inte tillräckligt beaktar studie- och yrkesvägledningens kompensatoriska potential att uppväga skillnader i elevers förutsättningar att tillgodogöra sig undervisningen, till exempel genom en motivationshöjande effekt.

² Skolverket (2018) Uppföljning av gymnasieskolan; SCB (2018) *På tal om kvinnor och män. Lathund om jämställdhet*. Örebro: SCB-tryck

³ Stenberg, A. (2016). *Att välja utbildning. Betydelse för individ och samhälle. Studievägledning, gymnasieskola och vuxenutbildning*. Stockholm: SNS förlag

⁴ SCB (2016). *På tal om kvinnor och män. Lathund om jämställdhet*. Örebro: SCB-tryck

Lärarnas behov av kompetensutveckling måste särskilt uppmärksammas

Om studie- och yrkesvägledning i undervisningen ska omfatta mer än det programnära arbets- och yrkeslivet, är det därför helt avgörande att lärare ges möjlighet att utvidga sitt kunskaps- och kompetensområde. Utöver behovet av en djupare förståelse av syftet med den vida studie- och yrkesvägledningen, behöver lärare också ha tillgång till en bred repertoar av olika metoder och aktiviteter, som hjälper dem att anpassa undervisningen utifrån elevers olika – och över tid skiftande – behov av studie- och yrkesvägledning.

Rektor måste ta ansvar för samverkan och samordning mellan olika professioner på skolan

Lärare i yrkesämnena, lärare i gymnasiegemensamma ämnen och studie- och yrkesvägledare har olika roller och delvis olika uppdrag, och därmed också olika perspektiv och kunskaper att bidra med i elevers studie- och yrkesvalsprocess. Samverkan blir därmed en viktig förutsättning för att elevers olika behov av studie- och yrkesvägledning ska kunna tillgodoses i undervisningen. Vidare behövs samordning av olika insatser och aktiviteter för att eleverna ska kunna uppfatta att skolans samlade studie- och yrkesvägledning, både den vida och den snäva, hänger samman och bildar en röd tråd i deras utveckling mot ökad valkompetens.

Sammantaget kan Skolinspektionen konstatera att...

... det på många av de granskade skolorna finns risk för att elever inte får den vida studie- och yrkesvägledning som de behöver och har rätt till. Både huvudmän och rektorer behöver därför ta ansvar för att skolornas arbete med den vida studie- och yrkesvägledningen utvecklas. Särskild vikt behöver läggas vid att studie- och yrkesvägledningen integreras i den ordinarie undervisningen och att förutsättningar för detta arbete skapas. Detta för att personalens samlade kunskap och kompetens ska komma till fullt uttryck och vara ett stöd för eleverna i deras arbete med att utveckla sin valkompetens och göra så välgrundade val som möjligt – i gymnasieskolan och i den framtid som väntar dem.

Inledning

För alla elever i alla skolformer utom förskolan och förskoleklassen gäller att de ska ha tillgång till personal med sådan kompetens att deras behov av vägledning inför val av framtida utbildnings- och yrkesverksamhet kan tillgodoses.⁵ Att göra val inför framtiden är en ständigt pågående process, i snitt gör en person fyra till fem karriärval under ett yrkesliv.⁶ Under gymnasieåren ska dessutom flera val göras. För att kunna göra väl underbyggda studie- och yrkesval, behöver elever få möjlighet att utveckla sin förmåga att väga samman personliga faktorer med utbildnings- och yrkesinformation samt olika valalternativ. Utöver detta behöver elever även ges möjlighet att utveckla färdigheter i att genomföra sina beslut. Med andra ord ska eleverna ges möjlighet att utveckla vad som brukar kallas *valkompetens*.⁷

I detta avsnitt redovisar vi i korthet de styrdokument samt de utredningar och forskningsresultat som ligger till grund för granskningen och dess frågeställningar.

Skollag och läroplan

Utbildningen i gymnasieskolan ska enligt skollagen utformas så att den ger en god grund för yrkesverksamhet och fortsatta studier samt för personlig utveckling och ett aktivt deltagande i samhällslivet. Vidare anger skollagen att utbildningen i gymnasieskolan ska utgöra en bas för den nationella och regionala kompetensförsörjningen till arbetslivet och en bas för rekrytering till högskolesektorn. Elever i gymnasieskolan ska ha tillgång till personal med sådan kompetens att deras behov av vägledning inför val av framtida utbildnings- och yrkesverksamhet kan tillgodoses.⁸

Enligt läroplanen ska gymnasieskolan nära samverka med de obligatoriska skolformerna, arbetslivet, universiteten och högskolorna samt med samhället i övrigt. Detta för att eleverna ska få en utbildning av hög kvalitet och få underlag för val av kurser inom utbildningen och för vidare studier eller yrkesverksamhet. Genom att arbetslivet fortlöpande förändras när det gäller behovet av kompetens och rekrytering av arbetskraft inom olika områden har studie- och yrkesvägledning i vid mening stor betydelse. Läroplanen fastställer mål och riktlinjer för gymnasieskolans arbete med utbildningsval. Personalen ska, efter en av rektorn gjord arbetsfördelning, bland annat informera och vägleda eleverna inför deras val av kurser, fortsatt utbildning och yrkesverksamhet och motverka sådana begränsningar i valet som grundar sig på föreställningar om kön och på social eller kulturell bakgrund. Rektorn har inom givna ramar även ett särskilt ansvar för att studie- och yrkesvägledning organiseras så att eleverna får information om och vägledning inför de olika val som skolan erbjuder och inför val av framtida utbildning och yrken.⁹

⁵ 2 kap. 29 § skollagen (2010:800)

⁶ Skolverket (2018b) *Studie- och yrkesvägledning i vuxenutbildningen – Fem inspirationsexempel*

⁷ Skolverket (2013). Skolverkets allmänna råd med kommentarer. *Arbete med studie- och yrkesvägledning*

⁸ 15 kap. 2 och 3 §§ samt 2 kap. 29 § skollagen (2010:800)

⁹ Förordningen (SKOLF5 2011:144) om läroplan för gymnasieskolan, Lgy 11, avsnitt 2.4 Utbildningsval - Arbete och samhällsliv samt avsnitt 2.8 Rektors ansvar

Skolverkets allmänna råd

Utöver skollag och läroplan ger Skolverkets allmänna råd om arbete med studie- och yrkesvägledning rekommendationer om hur huvudmän, rektorer, studie- och yrkesvägledare och lärare kan eller bör handla för att uppfylla kraven i bestämmelserna. Råden bör följas om skolan inte handlar på ett annat sätt som gör att bestämmelserna uppfylls. Till de allmänna råden finns också kommentarer som ska underlätta förståelsen av råden och vara ett stöd i arbetet.¹⁰

I de allmänna råden beskrivs hur skolans studie- och yrkesvägledning i *vid* och *snäv* bemärkelse kan tillgodose elevernas behov. Med *vid* bemärkelse avses all den verksamhet som bidrar till att ge elever kunskaper och färdigheter som underlag för beslut om framtida studie- och yrkesval. Det handlar till exempel om praktiska arbetslivserfarenheter, undervisning som rör arbetslivet, studiebesök, utbildningsinformation och aktiviteter som ger elever möjlighet att utveckla sin självkänedom. Studie- och yrkesvägledning i *snäv* mening avser personlig vägledning i form av vägledningssamtal, individuellt och i grupp.¹¹

De allmänna råden har till stor del legat till grund för de kvalitetskriterier som använts i denna granskning. En sammanfattning av de allmänna råden återfinns i bilaga ett.

Skolinspektionens tidigare granskningar

Skolinspektionens granskning *Studie- och yrkesvägledning i grundskolan*¹² visar att studie- och yrkesvägledningen är lågt prioriterad och att skolor och huvudmän saknar system för att planera, följa upp och utveckla vägledningen. Ofta lämnas ansvaret över till den enskilda studie- och yrkesvägledaren. Verksamheten begränsas till enskilda satsningar inför gymnasievalet och studie- och yrkesvägledningen utgör inte en kontinuerlig process som löper genom hela elevens utbildning och inte heller som ett område där all personal på skolan samverkar. Lärarna saknar ofta kunskap om sitt ansvar för vägledningen och hur denna kan integreras i deras undervisning. Skolorna saknar konkret formulerade mål för hur skolan ska arbeta för att elevernas studie- och yrkesval inte ska begränsas av kön eller social eller kulturell bakgrund. Personalen saknar ofta nödvändig kompetens för det arbetet. Granskningen pekar på att brister i skolans studie- och yrkesvägledning medför att elever i samband med gymnasievalet i högre grad hänvisas till sina egna nätverk, vilket innebär en ökad risk för att sociala mönster reproduceras i elevernas gymnasieval och livsval.

Skolinspektionen har inte tidigare riktat en särskild granskning mot studie- och yrkesvägledning i gymnasieskolan. Ett antal granskningar på introduktionsprogrammen och yrkesprogrammen belyser dock frågor delvis kopplade till studie- och yrkesvägledning. Granskningen *Språkintrödn i gymnasieskolan*¹³ pekar på att

¹⁰ Skolverket (2013). Skolverkets allmänna råd med kommentarer. *Arbete med studie- och yrkesvägledning*

¹¹ Ibid sid 11

¹² Skolinspektionen (2013). *Studie- och yrkesvägledning i grundskolan*

¹³ Skolinspektionen (2017). *Språkintrödn i gymnasieskolan*

studie- och yrkesvägledningen ofta präglas av låga förväntningar och bristande tilltro till elevernas förmåga, vilket visar sig i att eleverna i vissa fall vägleds till att sänka sin ambitionsnivå vad gäller studier och yrkesliv. Granskningen av *Utbildning på introduktionsprogrammen i gymnasieskolan*¹⁴ visar att studie- och yrkesvägledningen ofta ges litet utrymme i utformningen av elevernas utbildning och i att vägleda dem framåt. Båda dessa granskningar visar dock också exempel på hur tidigt insatta och väl genomtänkta insatser för studie- och yrkesvägledning kan spela stor roll, bland annat för elevernas motivation inför fortsatta studier.

En återkommande utmaning för yrkesprogrammen är att utbildningen många gånger saknar helhet och sammanhang, vilket den tidigare kvalitetsgranskningen *Helhet i utbildningen på gymnasiets yrkesprogram* visar.¹⁵ En del i detta är att eleverna upplever att undervisningen i de gymnasiegemensamma ämnena inte hänger ihop med yrkesundervisningen, vilket också framkommer i Skolinspektionens kvalitetsgranskning *Undervisning på yrkesprogram*.¹⁶ En i undervisningen integrerad studie- och yrkesvägledning kan ge de gymnasiegemensamma ämnena en tydligare koppling till elevernas framtida yrkesliv och därmed bidra till att öka elevernas motivation och motverka att elever avbryter sina studier, enligt granskningen.

Forskningsresultat och utredningar

Studie- och yrkesvägledning som en perifer verksamhet

En genomgående slutsats i både forskningsstudier och Skolverkets utredningar på området, är att studie- och yrkesvägledningen inte fått det önskade breda genomslag i grund- och gymnasieskolan som lagstiftningen syftar till. Skolverket konstaterar i en studie att bristande styrning och ledning från både huvudmännen och rektorerna gör att studie- och yrkesvägledningen främst blir ett uppdrag för studie- och yrkesvägledaren på skolan.¹⁷ Kommunerna saknar ofta tydliga riktlinjer för studie- och yrkesvägledningen, och uppföljning samt utvärdering av verksamheten sker sällan. Även Lovén beskriver i en forskningsöversikt att verksamheten kring studie- och yrkesvägledning inte prioriteras vare sig av huvudmännen eller ansvariga personer på nästa nivå, oftast rektorer, utan istället har dessa litat på att studie- och yrkesvägledaren gör det som ska göras.¹⁸ Enligt Lovén påverkar detta förutsättningarna för ett samlat och gemensamt pedagogiskt arbete för att utveckla elevernas omvärldskunskap och självkänedom.

¹⁴ Skolinspektionen (2013). *Utbildning på introduktionsprogrammen i gymnasieskolan*

¹⁵ Skolinspektionen (2017). *Helhet i utbildningen på gymnasiets yrkesprogram*

¹⁶ Skolinspektionen (2017). *Helhet i utbildningen på gymnasiets yrkesprogram*

¹⁷ Skolverket (2017a). *Styrning och organisation av den breda studie- och yrkesvägledningen. En bakgrund och tre fallstudier*. Stockholm: Skolverket

¹⁸ Lovén, A. (2015). *Vägledningsfältets historia och utveckling*. I Lovén, A. (red). *Karriärvägledning. En forskningsöversikt*. Lund: Studentlitteratur

Gymnasieutredningen och Yrkesprogramsutredningen framhåller vikten av att skolorna arbetar med studie- och yrkesvägledning i vid bemärkelse.¹⁹ Det är mot bakgrund av detta som en särskild utredning har genomförts och under våren 2019 lämnat betänkandet *Framtidsval – karriärvägledning för individ och samhälle*²⁰. Utredningens uppdrag var att analysera och ge förslag på hur studie- och yrkesvägledarens roll kan stärkas inom skolväsendet och i högre grad integreras i verksamheten. Vidare skulle lämnas förslag på hur undervisning och den pedagogiska personalens kompetens kan utvecklas avseende studie- och yrkesvägledning. Erfarenheterna från utredningen förstärker bilden av att målet om en vid och integrerad studie- och yrkesvägledning i enlighet med styrdokumentet inte har fått något riktigt genomslag. Utredningen konstaterar brister när det gäller elevernas tillgång till studie- och yrkesvägledning och stora variationer i kvalitet på den vägledning som erbjuds. Vidare konstaterar utredningen att genomgripande förändringar behövs och föreslår ett paket av fem huvudsakliga åtgärder. Bland annat att det ska förtydligas vad vägledning är samt att den kan vara både individuell och generell och ska benämnas karriärvägledning. Vidare ska det generella vägledningsperspektivet förstärkas i olika ämnen.

Studie- och yrkesvägledningens preventiva funktion

I flera studier lyfts studie- och yrkesvägledning fram som en viktig faktor för att öka elevers närvaro och minska studieavhoppen i gymnasieskolan. I utredningen om problematisk elevfrånvaro betraktas studie- och yrkesvägledning som ett närvarofrämjande arbete, då studie- och yrkesvägledning anses bidra till ökad studiemotivation.²¹ Bland de nationella programmen på gymnasiet är det yrkesprogrammen som har lägst andel elever som når ett slutbetyg inom tre år.²²

I en studie av Svensson²³ konstateras att studieavbrott är vanligare bland män, bland elever med sämre socioekonomiska förutsättningar och bland elever med låga betyg från grundskolan. Vidare att elever som väljer otraditionellt verkar löpa större risk för avhopp, till exempel kvinnor i mansdominerade yrkesprogram. Svenssons studie pekar också på att elever som valt gymnasieutbildning utifrån sitt intresse för programmet, avbryter sina studier i mindre omfattning än övriga. Wikstrand och Hedenus problematiserar dock fokus på "intresse" och påpekar att upp-

¹⁹ SOU 2015:97. *Välja yrke. Slutbetänkande av yrkesprogramsutredningen*. Stockholm: Utbildningsdepartementet

SOU 2017:77. *En gymnasieutbildning för alla – åtgärder för att alla unga ska påbörja och fullfölja en gymnasieutbildning. Betänkande av Gymnasieutredningen*. Stockholm: Utbildningsdepartementet

²⁰ SOU 2019:4. *Framtidsval – karriärvägledning för individ och samhälle*. Betänkande av Utredningen om en utvecklad studie- och yrkesvägledning. Stockholm: Utbildningsdepartementet. Remissbehandlas för närvarande.

²¹ SOU 2016:94. *Saknad! Att uppmärksamma elevers frånvaro och agera*. Stockholm: Utbildningsdepartementet

²² Skolinspektionen (2015). *Gymnasieskolors arbete med att förebygga studieavbrott*. Rapport 2015:04

²³ Svensson, A. (2007). Dagens gymnasieskola – bättre än sitt rykte? *Pedagogisk Forskning i Sverige* 2007, 12 nr 4 s. 301–323

draget att se till individuella intressen, kan stå i konflikt med möjligheten att utmana sociala strukturer. Detta eftersom intressen ofta formats och överensstämmer med sociala strukturer.²⁴

Lundahl m.fl. problematiserar begreppet ”avhopp” och menar att en stor del av eleverna inte lämnar skolan, men misslyckas att fullfölja utbildningen av olika skäl.²⁵ Av studien framgår att oavslutade studier hos unga också berodde på brister i skolans stöd och kompensatoriska insatser samt inlärningssvårigheter och andra studieproblem. De unga i studien beskriver ofta att deras val av gymnasieprogram präglats av ogenomtänkta beslut och nästan ingen tar upp stöd från studie- och yrkesvägledning i sina berättelser om vägen genom grund- och gymnasieskola. Lundahl m.fl. utmanar föreställningen om att avbrott skulle handla om bristande motivation och framhåller att avbrott föregås av en lång och komplex process, där bland annat bristande socioekonomiska resurser spelar in.

Att skolans samarbete med arbetslivet kan ha en motivationshöjande effekt för elever, konstateras av Skolverket i en rapport om styrning och organisation av den vida studie- och yrkesvägledningen.²⁶ Studie- och yrkesvägledningens koppling till arbetslivet blir särskilt viktig på yrkesprogrammen, som specifikt är ämnade att förbereda eleverna för arbete inom valt yrkesområde.

Studie- och yrkesvägledningens kompensatoriska potential

Ett stort antal studier har analyserat hur utbildningsval och möjligheter påverkas av individens sociala position, kön eller etniska bakgrund. Lundahl understryker de strukturella faktorernas betydelse för studie- och yrkesval och beskriver det som att det finns genomgående klass- och könsskillnader i individernas berättelser om sina vägar och val, till exempel i skälen för val av gymnasieprogram och i benägenheten att söka vägledning.²⁷ Lundahl talar om en ”strukturerad individualisering” eftersom vägval och livskarriärer fortfarande är tydligt relaterade till kön, ålder, social och kulturell bakgrund och till lokala sammanhang. Vidare konstaterar Lundahl att klass, kön, etnicitet och plats interagerar på komplexa sätt när individernas karriärval och livsbanor formas.

Enligt ett flertal forskningsstudier framstår föräldrarnas klasstillhörighet, utbildningsnivå och ekonomiska resurser som den faktor som har störst betydelse för elevers gymnasieval och högre studier.²⁸ En rapport från Universitets- och högskolerådet visar att studie- och yrkesvägledningen i skolan har svårt att nå ungdomar

²⁴ Wikstrand, F. och Hedenus, A. (2015). Yrkesval och det personliga intressets betydelse. *Arbetsmarknad & arbetsliv*, 1, s. 24-38

²⁵ Lundahl, L., Lindblad, M., Lovén, A., Mårald, G., Svedberg, G. (2017). No particular way to go. *Journal of Education and Work*, 30:1, 39-52

²⁶ Skolverket (2017a). *Styrning och organisation av den breda studie- och yrkesvägledningen. En bakgrund och tre fallstudier*. Stockholm: Skolverket

²⁷ Lundahl, L. (2010). Valen, vägarna och samhällets stöd. I Lundahl, L. (red). *Att bana vägen mot framtiden. Karriärval och vägledning i individuellt och politiskt perspektiv*. S. 217-232. Lund: Studentlitteratur

²⁸ Gruffman, U. (2010). Klassresenärer och kvarstannare. I Lundahl, L. (red). *Att bana vägen mot framtiden. Karriärval och vägledning i individuellt och politiskt perspektiv*. s. 63-90. Lund: Studentlitteratur

Skolverket (2012). *Ungdomars uppfattningar om gymnasievalet*

vars föräldrar inte har högskoleutbildning.²⁹ I en studie menar Lundqvist att differentieringen i skolan har ändrat karaktär och sker i större utsträckning inom skolsystemet, genom de många utbildningsval som individen ställs inför. Genom dessa val läggs också ett allt större ansvar på individen själv som ska ha kunskap och självkännedom att göra de rätta valen, vilket gynnar resursstarka individer.³⁰

Även Sveriges kommuner och landsting hänvisar i en rapport till forskning som tyder på att den ökade valfriheten i skolsystemet särskilt gynnar elever som har ett eget nätverk, där de kan diskutera sina framtida studie- och yrkesval.³¹ Detta är ofta elever som dessutom har goda skolresultat och möjlighet att utnyttja valfriheten. Elever som kommer från familjer som saknar studietradition har inte alltid sådana nätverk och riskerar därför att göra mer slumpmässiga studie- och yrkesval.

Begränsningar med avseende på kön

Utredningar och forskning bekräftar att såväl arbetsmarknaden som gymnasievalet är starkt könsuppdelade. Yrkesprogrammen är generellt mer populära bland män, medan kvinnorna i högre grad söker sig till högskoleförberedande program. På yrkesprogrammen finns den tydligaste uppdelningen efter kön. Yrkesprogramsutredningen påpekar att trots att många insatser har gjorts för att locka elever från underrepresenterade grupper, har färre insatser gjorts för att behålla de elever som vågar sig på att välja annorlunda – ju mer könshomogent programmet är desto större är risken för avhopp från minoritetskönet.³² SCB:s statistik över examinerade elever uppdelat efter program och procentuell könsfördelning, visar på en tydlig könsuppdelning på gymnasieskolans program. Det gäller även till stor del den svenska arbetsmarknaden.³³

Studie- och yrkesvägledningen har här en viktig kompensatorisk roll för att vidga elevernas perspektiv och motverka begränsningar i val av studier och yrken utifrån föreställningar om kön.³⁴ Ofta riktas dock projekt som genomförs för att motverka utbildningssegregation vad gäller kön till flickor, vilka uppmärksammas och uppmuntras att göra könsöverskridande val – detta samtidigt som det är pojkar som i högre grad tidigt låses fast i utbildnings- och yrkespositioner.³⁵

²⁹ Universitets och högskolerådet (2017). *Utbildning går i arv. Inställning till högre utbildning bland svenska folket*, UHR:s rapportserie 2017:3

³⁰ Lundqvist, C. (2010). *Möjligheternas horisont. Etnicitet, utbildning och arbete i ungas berättelser om karriärer*. Linköping Studies in Arts and Science No. 510. Linköping: Linköpings universitet

³¹ Sveriges kommuner och landsting (2013). *Framtidsval och arbetsliv: exempel från kommuners studie- och yrkesvägledning*.

³² SOU 2015:97. *Välja yrke. Slutbetänkande av yrkesprogramsutredningen*. Stockholm: Utbildningsdepartementet

³³ SCB (2016). *På tal om kvinnor och män. Lathund om jämställdhet*. Örebro: SCB-tryck

³⁴ Wikstrand, F. och Lindberg, M. (2015). *Tala om arbetslivet!: ett genusmedvetet och normkritiskt metod-material för hela skolan*. Stockholm: Skolverket

³⁵ Sandell, A. (2007). *Utbildningssegregation och självsortering. Om gymnasieval, genus och lokala praktiker* (doktorsavhandling) Malmö: Malmö högskola
SOU 2004:43. *Den könsuppdelade arbetsmarknaden. Betänkande av utredningen om den könssegregerade svenska arbetsmarknaden*. Stockholm: Fritzes

Begränsningar med avseende på kulturell bakgrund

Flera studier pekar på att elever med utländsk bakgrund saknar det informationskapital och de sociala nätverk som är viktiga inför övergång till eftergymnasiala studier och arbete. Ungdomar med invandrarbakgrund betonar starkare än andra att gymnasievalet är svårt och uttrycker större behov av stöd från föräldrar och vägledare.³⁶ I en kvalitativ studie av skolmisslyckande, definierat som oavslutade gymnasiestudier, ges tio flickor och tio pojkar med migrationsbakgrund utrymme att berätta om sina skolerfarenheter och vad som sett ur deras perspektiv var bakgrunden till skolmisslyckandet.³⁷ Flera av ungdomarna upplevde ett bristande stöd under gymnasietiden och otillräcklig vägledning inom utbildningssystemet. Avhandlingen visar behovet av en ordentlig och väl genomtänkt studie- och yrkesvägledning i skolan. Enbart enstaka samtal och kortare informationsinsatser är inte tillräckligt utan någon form av återkommande, strukturerad undervisning är en nödvändighet för elever som har migrationsbakgrund, och i ännu högre grad om de är nyanlända och dessutom inte har tillgång till utbildningskapital i familjen.

Ytterligare en avhandling visar att elever med utländsk bakgrund upplever att vägledning i både dess snäva och vida bemärkelse varit frånvarande i deras utbildning.³⁸ Av studien framgår att klassrummet sällan nyttjas för studie- och yrkesvägledning. Vidare att det finns en stark medvetenhet om vikten av utbildning, men att ungdomarna upplever att de blir hänvisade till att själva välja och orientera sig i utbildningsutbudet. Vägledningen spelar därför en allt viktigare roll i relation till elever med utländsk bakgrund. Risken är annars att eleven gör oinformerade val som går i linje med klass- och genustypiskt uppdelade karriärorienteringar.

Avståndet mellan skola och arbetsliv

I studie- och yrkesvägledningens uppdrag ligger att hantera spänningen mellan att uppmuntra elevernas egna ambitioner och mål och samtidigt bidra med kunskaper om arbetsmarknadens behov och hur dessa behov förändras. Flera rapporter fastslår att studie- och yrkesvägledningen på både grund- och gymnasienivå har en svag arbetslivsanknytning³⁹ och att samarbetet mellan utbildnings- och arbetsmarknadssektorn i vägledningsfrågor många gånger är begränsat.⁴⁰ Även i OECD

³⁶ Lundahl, L. (2010). Valen, vägarna och samhällets stöd. I Lundahl, L. (red). *Att bana vägen mot framtiden. Karriärval och vägledning i individuellt och politiskt perspektiv*. S. 217-232. Lund: Studentlitteratur

³⁷ Lindblad, M. (2016). *"De förstod aldrig min historia"*. *Unga vuxna med migrationsbakgrund om skolmisslyckande och övergångar mellan skola och arbete*. Umeå: Umeå Universitet

³⁸ Lundqvist, C. (2010). *Möjligheternas horisont. Etnicitet, utbildning och arbete i ungas berättelser om karriärer*. Linköping Studies in Arts and Science No. 510. Linköping: Linköpings universitet

³⁹ Lovén, A. (2015). Vägledningsfältets historia och utveckling. I Lovén, A. (red). *Karriärvägledning. En forskningsöversikt*. Lund: Studentlitteratur

Skolverket (2017a). *Styrning och organisation av den breda studie- och yrkesvägledningen. En bakgrund och tre fallstudier*. Stockholm: Skolverket

Stenberg, A. (2016). *Att välja utbildning. Betydelse för individ och samhälle. Studievägledning, gymnasieskola och vuxenutbildning*. Stockholm: SNS förlag

⁴⁰ Lundahl, L. (2010). Valen, vägarna och samhällets stöd. I Lundahl, L. (red). *Att bana vägen mot framtiden. Karriärval och vägledning i individuellt och politiskt perspektiv*. S. 217-232. Lund: Studentlitteratur

rapporter⁴¹ lyfts vikten av att stärka kvaliteten på studie och yrkesvägledningen och integrera kunskap om arbetsmarknaden i studie- och yrkesvägledningen.

En rapport från SCB⁴² visar överensstämmelsen mellan utbildning och yrke på dagens arbetsmarknad. Att en utbildningsgrupp har låg matchning på arbetsmarknaden uppges ha flera olika förklaringar. Det kan bero på låg efterfrågan och konkurrens om jobben. Det kan också bero på bristande intresse för det yrke man utbildat sig till och att man själv väljer att arbeta inom andra yrkesområden. Av rapporten framgår också att matchningen mellan utbildning och yrke generellt är bättre bland eftergymnasialt utbildade än bland dem som har en gymnasial yrkesutbildning. Detta kan enligt rapporten till viss del förklaras av att gymnasieutbildningen väljs i unga år och att ungdomar är ombytliga, samtidigt som en individs yrkesplaner kan ändras både en och två gånger under yrkeslivet.

Skolverket redovisar årlig statistik över ungdomars sysselsättning efter avslutad gymnasieskola. Redovisningen för 2018⁴³ avser etableringsstatus år 2016 för ungdomar som slutförde sin gymnasieutbildning läsåret 2014/2015. Av redovisningen framgår att 26 procent av ungdomarna hade påbörjat högskolestudier. Bland ungdomar som slutfört ett yrkesprogram var det 4 procent som hade påbörjat en högskoleutbildning. Motsvarande uppgift för elever som slutfört vård- och omsorgsprogrammet var 15 procent, för handels- och administrationsprogrammet 4 procent och för fordons- och transportprogrammet 3 procent.

Syfte och frågeställningar

Kvalitetsgranskningen syftar till att bedöma huruvida eleverna får en studie- och yrkesvägledning som utgår från deras behov och förmår vidga deras perspektiv på sin studie- och yrkesvalsprocess. Granskningen är inriktad mot den vida studie- och yrkesvägledningen, som bör ske kontinuerligt och integreras i utbildningen. Särskilt fokus riktas i granskningen mot hur studie- och yrkesvägledning integreras i lärarnas undervisning. Den snäva vägledningen ingår i granskningen i den mån som krävs för att bedöma helheten i vägledningsarbetet. För att uppfylla detta syfte ska följande frågeställningar besvaras:

1. I vilken utsträckning tar rektor och personal ansvar för att studie- och yrkesvägledning sker kontinuerligt och integrerat inom den ordinarie undervisningen?
2. I vilken utsträckning utgår studie- och yrkesvägledningen från elevernas behov, för att bilda en helhet för eleven och stödja dennes studie- och yrkesvalsprocess?
3. I vilken utsträckning ges eleverna allsidiga kunskaper om arbetsmarknaden som förmår vidga elevernas perspektiv och motverka begränsningar i studie- och yrkesval utifrån föreställningar om kön samt social eller kulturell bakgrund?

⁴¹ OECD (2016 a). *Getting Skills Right*

OECD (2016b). *Investing in Youth*

⁴² SCB (2018). Analyser om utbildning och arbete: A 40 Temarapport, *Matchningen på arbetsmarknaden – samband mellan utbildning och yrke*

⁴³ Skolverket (2018). PM: *Etablering på arbetsmarknaden eller fortsatta studier år 2016 efter avslutad gymnasieskola*. Dnr: 2018:00260

4. I vilken utsträckning tar huvudmannen ansvar för att rektor ges goda förutsättningar för arbetet med studie- och yrkesvägledning på skolenheten?

Granskningens genomförande

Skolinspektionen har i denna kvalitetsgranskning besökt 28 gymnasieskolor och deras huvudmän varav 8 med enskild huvudman och 20 med kommunal huvudman. På varje skola har vi besökt ett av följande yrkesprogram: fordons- och transportprogrammet, handels- och administrationsprogrammet eller vård- och omsorgsprogrammet.

Granskningen har genomförts på gymnasiala yrkesprogram, detta mot bakgrund av ovanstående riskbild. Yrkesprogrammen är de mest könsuppdelade programmen inom gymnasieskolan.⁴⁴ Dessutom uppnår elever på yrkesprogram i lägre utsträckning examen inom tre år jämfört med elever på studieförberedande program.⁴⁵ Yrkesprogrammen har också en hög andel elever med föräldrar utan eftergymnasial utbildning.⁴⁶

Granskningen har omfattat hur såväl huvudmännen och rektorerna som lärarna tar ansvar för arbetet med den vida studie- och yrkesvägledningen. Under varje verksamhetsbesök genomfördes intervjuer med företrädare för huvudmannen och med skolans rektor. Lärare (såväl i yrkesämnen som i gymnasiegemensamma ämnen) intervjuades i grupper, likaså elever i årskurs två. Studie- och yrkesvägledare intervjuades enskilt. Skolinspektionen har också inför skolbesöken tagit del av relevanta dokument för verksamheternas arbete med planering, uppföljning och utveckling.

Varje huvudman har efter avslutat besök fått ett beslut där Skolinspektionen redovisat iakttagelser samt inspektionens bedömning. En fördjupad analys av den insamlade empirin från alla granskade verksamheter har utgjort underlag för de övergripande resultat som presenterats i denna rapport. Mer information om granskningens genomförande finns att läsa i bilaga två.

⁴⁴ Skolverket (2018) Uppföljning av gymnasieskolan; SCB (2018) *På tal om kvinnor och män. Lathund om jämställdhet*. Örebro: SCB-tryck

⁴⁵ Skolverket (2018). *Betyg och studieresultat i gymnasieskolan år 2018*

⁴⁶ Skolverket (2018) *Uppföljning av gymnasieskolan*; SOU 2015:97 *Välja Yrke. Slutbetänkande av yrkesprogramsutredningen*. Stockholm: Utbildningsdepartementet

Lakttagelser

Strategisk styrning och uppföljning saknas ofta på huvudmannanivå

Skolinspektionens granskning visar att en tydlig majoritet av huvudmännen inte har tillräckliga rutiner för att planera, utveckla och följa upp skolornas arbete med studie- och yrkesvägledning i snäv och vid bemärkelse. Detta område ingår sällan i huvudmännens systematiska kvalitetsarbete.⁴⁷

I ett sådant kvalitetsarbete bör ingå att huvudmannen skaffar sig en övergripande bild av elevgruppens behov av studie- och yrkesvägledning på ett program, och hur det tillgodoses, samt anger vad som ska prioriteras och utvecklas. Detta i syfte att ge rektor och personal goda förutsättningar för arbetet med studie- och yrkesvägledning, så att elevernas behov av studie- och yrkesvägledning kan tillgodoses.

Även om flera av huvudmännen gör vissa insatser för att utveckla skolornas arbete med studie- och yrkesvägledning, förekommer det sällan att huvudmännen tar ett sådant helt och samlat grepp om skolornas arbete med studie- och yrkesvägledning.

Den vida studie- och yrkesvägledningen ingår sällan i det systematiska kvalitetsarbetet

Nära nog hälften av huvudmännen följer inte upp skolornas arbete med studie- och yrkesvägledning över huvud taget. För övriga gäller att man gör en viss uppföljning, som oftast begränsas till att omfatta studie- och yrkesvägledning i snäv bemärkelse och elevernas tillgång till studie- och yrkesvägledare. I några fall förekommer det att huvudmännen följer upp skolornas arbete i ett något vidare perspektiv, till exempel samverkan med externa aktörer och arbetet i programråd. En vanlig form för huvudmännens uppföljning förefaller vara så kallade kvalitetsdialoger med rektor, vilka i vissa fall kompletteras med elevenkäter avseende tillgång till studie- och yrkesvägledare. Det är dock flera rektorer som uppger att de sällan eller aldrig får frågor som rör skolans arbete med studie- och yrkesvägledning.

Flera av huvudmännen uppger att de ser behov av att förbättra sin uppföljning av kvaliteten på skolornas arbete med studie- och yrkesvägledning. En anledning kan bland annat vara att arbetet behöver synliggöras och inte "bara ingå" i uppföljningen av till exempel elevhälsans arbete eller av området utveckling och lärande. I några fall pågår arbete med att ta fram riktlinjer för hur skolornas arbete med studie- och yrkesvägledning ska följas upp. Det kan exempelvis handla om att huvudmannen tydliggör förväntningar på rektor att följa upp olika insatser som görs samt ta reda på hur eleverna upplever dessa. Ett annat exempel innebär att huvudmannen planerar att ta fram en årsplan med aktiviteter för skolorna att arbeta med, som ska följas upp inom det systematiska kvalitetsarbetet.

⁴⁷ 4 kap. 3-5 §§ skollagen (2010:800)

Det är få av de granskade huvudmännen som kontinuerligt kartlägger och analyserar elevernas behov av studie- och yrkesvägledning, som grund för beslut om olika åtgärder. Granskningen visar dock enstaka exempel på kartläggning av elevernas behov utifrån vissa nyckeltal, till exempel elevers avhopp från program eller andelen elever som tar sin gymnasieexamen. Som ytterligare ett exempel kan nämnas en huvudman som kartlägger elevernas meritvärden från årskurs nio. Detta eftersom huvudmannen i det aktuella fallet noterat att elever med låga meritvärden har större behov av särskilda insatser, vilket också bedöms innefatta insatser för studie- och yrkesvägledning.

Huvudmännen överlåter ofta ansvaret på rektorerna

Insatser från huvudmännen för att säkerställa att skolan ges goda förutsättningar för arbetet med att ge eleverna en studie- och yrkesvägledning som utgår från deras behov, kan vara av olika slag. Till exempel genom förstärkning av resurser, insatser för kompetensutveckling eller strategier för samverkan. Av granskningen framkommer att sådana åtgärder dock inte förekommer så ofta på denna nivå. Flertalet av huvudmännen verkar förlita sig på att det ansvar som rektorerna tar är tillräckligt. Men, som framgår av ovan, oftast utan att detta följs upp av huvudmännen.

Granskningen visar att när huvudmännen tar ansvar för skolornas arbete med studie- och yrkesvägledning, handlar det vanligen om att skapa förutsättningar för studie- och yrkesvägledarna. Det kan exempelvis handla om att organisera nätverk och om insatser för kompetensutveckling. Det har även framkommit några få exempel där huvudmännen vidtagit åtgärder genom att ta ett större grepp om kompetensutvecklingen och möjliggöra även för lärare att delta i insatser, som inriktas mot arbetet med den vida studie- och yrkesvägledningen. Till exempel för att fördjupa lärarnas kunskaper om näringsliv, utbildningssystem eller hur man kan arbeta med studie- och yrkesvägledning utifrån ett genusperspektiv.

Exempel finns på huvudmän som utvecklar arbetet och samordnar kontakter

Det finns även några exempel på huvudmän som tagit ett större ansvar genom att utveckla och samordna kontakterna med olika aktörer för att utveckla skolornas samverkan med arbetsliv och utbildningsanordnare. Till exempel genom att se till att det finns väl fungerande programråd, aktivt delta i dessa samt följa upp arbetet. Det kan också handla om att möjliggöra för rektorer att ingå i olika nätverk, för kollegialt erfarenhetsutbyte, men också för samverkan med de aktuella branscherna. Vidare kan det också innebära att på huvudmannanivå organisera insatser för elever, exempelvis mässor för att eleverna ska ges möjlighet att möta utbildningsanordnare och branschföreträdare.

Planer och mål tas fram men landar sällan på skolorna

Knappt hälften av huvudmännen har tagit fram – eller håller på att ta fram – någon form av plan för att utveckla skolornas arbete med den snäva och vida studie- och yrkesvägledningen. Dessa planer utgår vanligen från de nationella styrdokument,

i några fall utgör de nära nog kopior av Skolverkets allmänna råd. Men några av planerna kan sägas vara mer ändamålsenliga och exempelvis innehålla uttalade målsättningar vad gäller att studie- och yrkesvägledningen ska vara hela skolans ansvar och integreras i undervisningen. I en handlingsplan, som ännu inte är färdigställd, avser huvudmannen att beskriva *”hur alla elever utrustas med valkompetens”* och *”hur lärare och studie- och yrkesvägledare tillsammans ska forma studie- och yrkesvägledningen i snäv och vid bemärkelse”*. En del planer anger någon form av ansvarsfördelning, till exempel vad gäller samverkan med arbetslivet. I några fall avser huvudmännen att ge förslag på aktiviteter och insatser att genomföra på skolorna, ibland kopplat till en årsplanering. Det kan handla om studiebesök eller om att eleverna ska få träna på att skriva CV och personliga brev inför jobbansökan. Det finns också exempel på mer allmänt hållna planer, där rektorn ges i uppdrag att ta fram en aktivitetsplan på skolnivå.

För några av planerna gäller att arbetet med dem påbörjades under 2018. De är ännu inte färdigställda, och därmed inte implementerade i verksamheterna. Men även i de fall det finns framtagna planer för arbetet med studie- och yrkesvägledning, är de ofta svagt implementerade i de berörda verksamheterna. I vissa fall är de över huvud taget inte kända av personal och rektor. Och de följs sällan upp av huvudmännen.

Rektorerna leder inte aktivt skolornas arbete med studie- och yrkesvägledning

Skolinspektionens granskning visar att en tydlig majoritet av rektorerna inte organiserar skolans arbete med studie- och yrkesvägledning så att den sker kontinuerligt och integrerat i utbildningen och undervisningen. Det är sällan tydliggjort av rektor hur skolan ska arbeta med detta område och ofta saknas förutsättningar för samverkan mellan lärare och studie- och yrkesvägledare. Arbetet med studie- och yrkesvägledning i snäv och vid bemärkelse är vanligen inte inkluderat i skolornas systematiska kvalitetsarbete. Till exempel är det få rektorer som skaffar sig en övergripande bild av elevgruppens behov av studie- och yrkesvägledning på ett program, för att genom olika åtgärder säkerställa att elevernas behov tillgodoses.

Även om flera av rektorerna gör vissa insatser för att utveckla skolornas arbete med studie- och yrkesvägledning, förekommer det sällan att rektorerna tar ett helt och samlat grepp om skolornas arbete med studie- och yrkesvägledning, både i snäv och i vid bemärkelse.

Ofta otydligt hur arbetet ska bedrivas och följas upp

På flertalet av de besökta skolorna har rektorerna inte tydligt uppmärksammat personalen på det gemensamma ansvaret för att studie- och yrkesvägledningen sker kontinuerligt och integrerat i utbildningen. Det är heller inte vanligt förekommande att rektorn gjort en fördelning av ansvar och uppdrag mellan lärare och studie- och yrkesvägledare eller andra berörda inom personalen, när det gäller studie- och yrkesvägledning i vid bemärkelse. I hög grad verkar rektorerna utgå från att lärarnas

undervisning innebär att eleverna får med sig kunskaper om arbetslivet och att studie- och yrkesvägledarna i övrigt sköter studie- och yrkesvägledningen. För studie- och yrkesvägledaren finns på de flesta skolor en arbetsbeskrivning, till exempel någon form av årsplanering med återkommande aktiviteter. Men flera av studie- och yrkesvägledarna uttrycker också att skolans arbete med studie- och yrkesvägledning som helhet behöver organiseras övergripande och utvecklas.

På några skolor har ett utvecklingsarbete påbörjats

På några av skolorna är dock ett utvecklingsarbete påbörjat vad gäller arbetet med studie- och yrkesvägledning. På en skola exempelvis har rektorn vidtagit åtgärder för att utveckla arbetet med studie- och yrkesvägledning ur ett bredare perspektiv och stärka samverkan mellan lärarna och studie- och yrkesvägledare. Vissa förberedelser gjordes i form av planering och kompetensutveckling och därefter togs en årsplanering fram. Denna visar vad som ska ske i de olika årskurserna och vem som ansvarar för de olika insatserna. Den berörda personalen uppger att detta ger goda förutsättningar för samverkan och skapar en helhet i arbetet med studie- och yrkesvägledning. Liknande årsplaner finns på ytterligare ett par skolor.

Ett annat exempel handlar om att rektorn på en av skolorna initierat ett arbete för att utveckla undervisningen avseende APL⁴⁸ på det aktuella yrkesprogrammet. Arbetet är tydligt kopplat till studie- och yrkesvägledning och sker i samverkan mellan lärare och vägledare. Ett syfte med denna insats är att genom ett utvecklat APL-arbete, höja elevernas motivation inför studierna och därmed öka andelen elever som fullföljer sin utbildning.

I dessa satsningar från rektorernas sida har ingått kompetensutveckling för personalen. Annars visar granskningen att det sällan förekommer kompetensutveckling för lärarnas arbete med studie- och yrkesvägledning. Flera rektorer, och även lärare, betonar att yrkeslärarna får viss kompetensutveckling genom sina kontakter med arbetsplatser och branschen. På flertalet skolor verkar lärarna inte se tydliga behov av kompetensutveckling inom området studie- och yrkesvägledning, detta trots att granskningen visar att arbetet med den vida studie- och yrkesvägledningen behöver stärkas. Det kan givetvis bero på att uppdraget avseende studie- och yrkesvägledning inom undervisningen inte är tydligt förankrat av rektor bland lärarna.

I de fall det förekommer att arbetet med studie- och yrkesvägledning följs upp och utvärderas av rektorn, gäller det så gott som alltid studie- och yrkesvägledarens tillgänglighet för eleverna. Till exempel genom att det görs en enkät bland eleverna. Den vida studie- och yrkesvägledningen lyser oftast med sin frånvaro i skolornas systematiska kvalitetsarbete.

⁴⁸ Arbetsplatsförlagt lärande (APL): Ska förekomma på alla yrkesprogram i gymnasieskolan och omfatta minst 15 veckor, enligt 4 kap. 12 § gymnasieförordningen (2010:2039).

Lärarna och studie- och yrkesvägledaren arbetar ofta i separata spår

Det är inte vanligt att rektorerna tydliggjort att samverkan ska ske inom arbetet med studie- och yrkesvägledning och inte heller vad samverkan ska syfta till. På många av skolorna förefaller lärare och studie- och yrkesvägledare arbeta i parallella spår och mötas främst inom elevhälsans arbete med elever som mött svårigheter i sin skolgång. Mer sällan förekommer det att lärare och studie- och yrkesvägledare samverkar och använder sin samlade kompetens för att planera och genomföra studie- och yrkesvägledning för alla elever, alltså integrerat i undervisningen. Enstaka exempel finns på skolor där studie- och yrkesvägledaren deltar i lärarnas arbetslagsmöten eller liknande möten.

Det är sällan förekommande att rektorerna, i enlighet med vad Skolverkets allmänna råd rekommenderar, sett till att vägledaren används som resurs för lärarna, till exempel för kompetensutvecklande insatser. Däremot framgår av granskningen att lärare, i varierande omfattning, konsulterar studie- och yrkesvägledaren för att få information eller för att rådgöra angående en elevs studiegång.

Elevers tillgång till studie- och yrkesvägledare varierar mellan skolorna

På de granskade skolorna har eleverna, i varierande omfattning, tillgång till studie- och yrkesvägledare för individuella samtal. Tillgången varierar genom att antalet elever, program och skolenheter som studie- och yrkesvägledaren ansvarar för kan se väldigt olika ut. På några enstaka skolor kan eleverna sägas ha mycket begränsad tillgång till studie- och yrkesvägledaren. Endast undantagsvis förekommer det att skolor har studie- och yrkesvägledare som inte är utbildade för yrket. Granskningen visar att det varierar mellan skolorna när det gäller upplägg av den snäva studie- och yrkesvägledningen, alltså de individuella vägledningssamtalen. Alltifrån att studie- och yrkesvägledaren träffar alla elever i enskilda vägledningssamtal i exempelvis en viss årskurs, till att samtal ordnas för elever av lärare utifrån att det uppstått problem i elevens studiegång. Vanligt är dock att eleverna får information om att de kan boka in tid för samtal hos skolans studie- och yrkesvägledare.

På flertalet skolor är studie- och yrkesvägledaren ute i klasserna och informerar inför elevernas val av inriktning och kurser till individuella valet samt ger information om eftergymnasiala utbildningar. På några enstaka skolor sköts denna information huvudsakligen eller helt av lärare i yrkesämnena. På flera av skolorna ordnas möjlighet för eleverna att besöka till exempel högskolor eller utbildningsmässor, och vanligen är det studie- och yrkesvägledaren som håller i dessa aktiviteter. Ibland sker detta som ett frivilligt erbjudande till eleverna och ibland som ett obligatoriskt inslag i utbildningen.

För flertalet skolor gäller att rektorer och personal, och även huvudmännen, bedömer att tillgången till studie- och yrkesvägledare är tillräcklig. Dock anser enstaka huvudmän och rektorer, och även personalen på några av skolorna, att resursen för studie- och yrkesvägledare kan behöva utökas. Detta utifrån elevernas behov av direkt tillgång till studie- och yrkesvägledaren men också för att möjliggöra samverkan mellan studie- och yrkesvägledare och lärare. De flesta elever uppger att studie- och yrkesvägledaren finns där när de behöver kontakt. Men på några skolor har vi också mött elever som aldrig träffat skolans studie- och yrkesvägledare, och som inte heller vet vem det är.

Elevernas behov av studie- och yrkesvägledning analyseras sällan

I arbetet med anpassningar och särskilt stöd för elever som möter svårigheter i sin utbildning gör rektorerna insatser, som ibland inkluderar studie- och yrkesvägledning. Då alltså på individnivå. Granskningen visar däremot få exempel på att rektorer vidtar övergripande åtgärder avseende skolans arbete med studie- och yrkesvägledning. Detta ska ses mot bakgrund av att granskningen visar att rektorer sällan gör en kartläggning och analys av elevers behov av studie- och yrkesvägledning. En sådan analys kan indikera behov av åtgärder, till exempel vad gäller resursfördelning eller lärares kompetensutveckling.

På några av skolorna har vi dock noterat att rektorerna använt skolans "resultatbild" för att analysera elevers behov av studie- och yrkesvägledning, och att detta lett till vissa åtgärder. Främst handlar det då om att utvidga resursen för studie- och yrkesvägledare, för att ge eleverna bättre möjlighet till vägledningssamtal och information. Bakgrunden till detta kan vara att antalet elever på skolan ökat, men också att rektor ser problem med ökad frånvaro och minskad genomströmning bland eleverna samt gör bedömningen att studie- och yrkesvägledning kan ha goda effekter i detta avseende. Åtgärder kan också gälla hur kurser schemaläggs för att tillgodose elevers önskemål om att kunna läsa en viss kurs, framför allt gäller det högskoleförberedande kurser.

På några skolor har rektorernas analys lett till att ett utvecklingsarbete påbörjats för att stärka skolans arbete med studie- och yrkesvägledning. Ett par exempel har tidigare nämnts i denna rapport. Som ytterligare ett exempel kan nämnas en skola där rektorn konstaterat att flera elever avbröt sin utbildning sent i årskurs två. Därför inrättades en så kallad fältstudievecka, på höstterminen i årskurs ett. Eleverna ges då möjlighet att prova olika arbetsplatser. Detta för att eleverna tidigt ska få en bild av det aktuella yrkesområdet, och förstå till exempel hur det är att arbeta inom äldreården.

Ett annat exempel handlar om att man på en skola konstaterat att många elever lämnar programmet med studiebevis istället för gymnasieexamen. Därför planerar nu rektor och personal att tidigt i utbildningen ge eleverna information om vad det innebär att ta gymnasieexamen och vad det innebär att som elev ha mål med det man gör.

Goda förutsättningar för samverkan med externa aktörer

På samtliga skolor finns olika former för samverkan mellan skola och arbetsliv. Bland annat genom programråd och inom collegesamverkan.⁴⁹ På några skolor uttrycker lärarna att just rektors engagemang betytt att programrådets arbete utvecklats, utifrån att det tidigare inte varit så enkelt att få programrådet att fungera. Exempelvis för att företrädare för näringslivet kan ha svårt att hinna delta och att det då gäller att utveckla fungerande arbetssätt.

⁴⁹ Några av skolorna ingår i samverkan inom Teknikcollege (www.teknikcollege.se) eller Vård- och omsorgscollege (www.vo-college.se)

I övrigt är det vanligen lärarna som upprätthåller kontakten med arbetslivet. Lärarna i yrkesämnena har ofta upparbetade kontaktnät med arbetsplatser, för elevernas arbetsplatsförlagda lärande och för studiebesök. På flera skolor bjuds externa föreläsare in från det lokala näringslivet, fackförbund, Ung Företagsamhet⁵⁰ och Arbetsförmedlingen.

Sammantaget blir bilden att det på samtliga skolor finns en fungerande, och ofta välfungerande, samverkan mellan skola och externa aktörer. Den uppfattningen delas på de flesta skolor av både rektor och personal.

Dock är denna samverkan med arbetslivet inte styrd av rektor mot just arbetet med studie- och yrkesvägledning, utan utgör förstås en nödvändig förutsättning för själva undervisningen på yrkesprogrammen. Men, som en rektor uttrycker det, det innebär att eleverna kontinuerligt får möta personer som arbetar i de yrken som de själva utbildar sig till.

Rektorerna leder inte arbetet med att utmana elevernas föreställningar inom studie- och yrkesvägledningen

För arbetet med att vidga elevernas perspektiv och motverka begränsningar i studie- och yrkesval, utifrån föreställningar om kön samt social eller kulturell bakgrund, saknas på samtliga skolor konkreta mål för arbetet och riktlinjer för hur det i praktiken ska genomföras.

På skolorna bedrivs vanligen någon form av värdegrundsarbete, ibland med normkritisk inriktning, och inom ramen för detta genomförs ibland kompetensutveckling för personalen. Vidare finns det på skolorna planer för arbetet med likabehandling. Rektorerna överlag hänvisar till detta arbete och uttrycker att de känner sig trygga med att personalen behandlar alla elever lika och inte gör skillnad mellan elever, till exempel utifrån kön. På några skolor kan rektorerna ge exempel på riktade insatser inom värdegrundsarbetet, till exempel när det på ett yrkesprogram (inget av dem vi granskat) med övervägande manliga elever uppstått en så kallad machokultur. Några rektorerna lyfter också det faktum att lärarna på vård- och omsorgsprogrammet ofta arbetar med värdegrundsfrågor utifrån ett yrkesperspektiv, genom att behandla frågor om människosyn och bemötande i vården.

Men skolornas värdegrundsarbete kopplas vanligen inte av rektorerna till arbetet med studie- och yrkesvägledning. Till exempel görs inga kompetensutvecklande insatser för att personalen ska få kunskap om hur föreställningar om kön samt social eller kulturell bakgrund kan påverka elevers studie- och yrkesval och hur dessa föreställningar kan behöva utmanas i undervisningen.

Sammantaget kan personalen på de granskade skolorna till stor del sägas sakna stöd för sitt uppdrag att motverka sådana begränsningar i elevers studie- och yrkesval som grundar sig på föreställningar om kön eller social och kulturell bakgrund. Oftast finns heller ingen gemensam bild framtagen, till exempel av hur ele-

⁵⁰ Är en utbildningsorganisation som utbildar gymnasieelever i entreprenörskap genom utbildningen UF-företagande. www.ungforetagsamhet.se

ver väljer kurser och inriktningar, som kan visa vilka insatser som eventuellt behövs. I vissa fall kan det finnas en sådan bild, till exempel att elever av ett visst kön väljer en viss programinriktning, utan att det föranlett några särskilda insatser. Vidare visar granskningen att rektorerna inte säkerställt att personalen har den kunskap de behöver inom området och är förtrogna med hur arbetet kan bedrivas, till exempel vad gäller arbetssätt och metoder. Granskningen visar att detta får konsekvenser genom att skolans uppdrag att arbeta med ett vidga perspektiv och motverka begränsande föreställningar inte får något tydligt genomslag i den studie- och yrkesvägledning som integreras i undervisningen på skolorna.

Snävt fokus på det programnära yrkes- och arbetslivet i undervisningen

Granskningen visar att det på samtliga skolor förekommer inslag i undervisningen som på olika sätt kan bidra till att utveckla elevernas valkompetens, genom att eleverna får kunskaper och erfarenheter som kan hjälpa dem att hantera utbildnings- och yrkesval. Däremot varierar det i vilken omfattning det sker och med vilken kvalitet.

På de flesta skolor planeras och genomförs inte dessa inslag som studie- och yrkesvägledning integrerad i undervisningen. Och ännu mer sällan tydliggörs det för eleverna att det handlar om studie- och yrkesvägledning. Vi har mött lärare som uttrycker att de först utifrån våra frågor i denna granskning blivit medvetna om sitt uppdrag gällande studie- och yrkesvägledning, och att de nu kan se att det finns inslag av detta i deras egen undervisning. Genomgående uttrycker elever att de inte uppfattar att de får studie- och yrkesvägledning i undervisningen.

De vanligast förekommande inslagen handlar om att utveckla elevernas kunskaper om arbetslivet och arbetsmarknaden, då med nära koppling till det program som eleverna valt och programmets yrkesämnen. Vanligt är också att eleverna ges möjlighet till praktiska arbetslivserfarenheter, förstås genom APL, men också genom studiebesök och genom att föreläsare från den aktuella branschen bjuds in till skolan.

Mindre vanligt är att eleverna i undervisningen ges kunskaper om utbildningssystemet och olika utbildningsvägar. Likaså varierar det i vilken omfattning lärarna ger eleverna möjlighet att i undervisningen diskutera olika valsituationer och använda de erövrade kunskaperna i den egna valprocessen och i det arbetet få möjlighet att reflektera kring sig själv och sin egen utveckling i förhållande till sina framtidsmål.

Yrkesämnena ger tillfällen till undervisning om yrket och arbetsliv

Många yrkeslärare betonar att undervisningen i yrkesämnena ger vardagliga och ofta spontana tillfällen till samtal med elever om det yrkes- och arbetsliv som de förbereder sig inför. Flera lärare säger också att deras egna yrkeserfarenheter hjälper dem att i undervisningen knyta an till yrkeslivet.

Lärare som undervisar i yrkesämnena uttrycker att det är en självklar del av undervisningen att undervisa om yrket och arbetsliv, utifrån examensmålen och läroplanens ämnesplaner. Många säger också att det blir studie- och yrkesvägledning i undervisningen "naturligt" eller "indirekt", eftersom det är ett yrkesprogram som

för eleverna ska leda till anställning. I detta ingår att lärarna på olika sätt belyser för eleverna hur ämnenas innehåll kan komma till användning inom olika yrken. Men som tidigare nämnts, är det få av lärarna som medvetet planerar och genomför sådana inslag som studie- och yrkesvägledning. Därmed blir det heller inte tydligt för eleverna att det handlar om just studie- och yrkesvägledning, visar vår granskning.

När det gäller undervisningen i gymnasiegemensamma ämnen, är det ganska många lärare som ger exempel på hur de försöker knyta an undervisningen till det program som eleverna går på. Dock inte på alla skolor. Och vanligen sker det inte frekvent, utan mer som sporadiska inslag. Inom ämnet idrott och hälsa kan det handla om att göra kopplingar till arbetsmiljö och ergonomi. I ämnet svenska kan eleverna få träna på att skriva personligt brev och CV. I ämnet matematik kan eleverna få räkna på butiksarea, däckdimension eller läkemedel. I ämnet engelska kan eleverna få lära sig olika fackuttryck, till exempel för mötet med kunder i butik eller för att kunna beställa reservdelar till bilar på internet.

Endast på några få av skolorna finns det ett utvecklat samarbete mellan yrkesämnen och gymnasiegemensamma ämnen. På en av skolorna arbetar man i samverkan mellan ämnen med ett fiktivt företag. Matematikämnet används för att bland annat beräkna kostnader och analysera marknadsundersökningar. Syftet är enligt lärarna att eleverna ska förstå varför ämnet är viktigt och kan komma till användning inom olika yrken.

APL används för elevers möten med arbetslivet

Arbetet med APL lyfts på de flesta av skolorna fram som ett viktigt inslag i undervisningen, som ger eleverna kunskaper om yrken och om arbetslivet. Ofta görs ett ganska omfattande arbete i syfte att förbereda eleverna inför APL och ett motsvarande arbete med uppföljning, så att eleverna ska ges möjlighet att klara av sina arbetsuppgifter. Lika tydligt är det inte att APL används av lärarna i syfte att bredda elevernas kunskap om ett framtida yrkesliv. Lärarna på några av skolorna beskriver dock att de försöker utmana eleverna i deras val av APL-plats. Exempel finns också på att eleverna får med sig uppgifter från olika ämnen som de ska arbeta med på sin APL-plats och sedan redovisa för lärare och klasskamrater. Sådana uppgifter kan exempelvis handla om att kartlägga vilka yrken och arbetsuppgifter som finns på arbetsplatsen och vilken studie- och yrkesbakgrund de anställda har. På en skola hade eleverna på fordons- och transportprogrammet i uppgift att "lämna verkstaden" och undersöka hur arbetet på "kontoret" fungerar, till exempel avseende logistik. Andra exempel handlar om att eleverna ska kunna beskriva hur inköpsprocessen fungerar i ett handelsföretag eller hur processen runt vårdplanering fungerar – och vilka olika yrken som involveras.

Inslag av studiebesök på arbetsplatser förekommer på de granskade skolorna, i varierande omfattning. Alltifrån att det görs några enstaka gemensamma studiebesök under gymnasietiden till att elever får göra flera studiebesök, även individuella sådana som också förbereds och följs upp. På flera skolor är det också vanligt att externa föreläsare bjuds in, till exempel från näringsliv, vårdsektorn och fackförbund.

På några skolor har man utvecklat detta med studiebesök. På en av skolorna ordnar lärarna varje år i årskurs ett en så kallad arbetsmarknadsvecka för att eleverna på programmet ska få kännedom om olika arbetsplatser. Föreläsare bjuds in till skolan och eleverna får göra olika studiebesök. Enligt lärarna ger detta eleverna viktiga kunskaper inför deras val av inriktning på programmet, men eleverna får också möjlighet att upptäcka vad de är intresserade av och kan därmed bredda sin bild,

inför kommande yrkesval. Liknande arrangemang ordnas även på några andra skolor, av lärare och ibland i samverkan med studie- och yrkesvägledare. Syftet är att bredda elevernas kunskaper om vilka yrken som en utbildning på det aktuella programmet kan leda till.

Som exempel på studie- och yrkesvägledning i undervisningen på handels- och administrationsprogrammet lyfts också på flera skolor fram arbetet med Ung Företagsamhet (UF). Enligt lärarna ger arbetet med de egna företagen eleverna viktiga kunskaper om de olika yrkesroller som bygger upp ett företag och vad man arbetar med inom olika yrken. Men arbetet kan också göra eleverna medvetna om möjligheten att starta ett eget företag i framtiden, och därför ses som ett inslag av studie- och yrkesvägledning.

Elevernas behov av studie- och yrkesvägledning identifieras inte tillräckligt

Eleverna ges alltså en viss och viktig valkompetens genom lärarnas undervisning, eftersom de får kunskap om det programnära yrkeslivet utifrån examensmål och ämnesplaner. Däremot är det inte vanligt att eleverna får en i undervisningen integrerad studie- och yrkesvägledning som tillräckligt anpassas utifrån elevernas behov, det vill säga utifrån deras ambitioner, mål och framtidsplaner. Och som syftar till att stödja eleverna i deras studie- och yrkesvalsprocess, som kan handla om elevernas behov av kunskap om eftergymnasiala studier eller om ett visst yrkesområde, som kan ligga längre ifrån den valda yrkesinriktningen. Eller om att få utveckla sin självkännetend och gällande intressen, kompetenser och förmågor – en del av det vi kallar generell valkompetens.

Sådana insatser förutsätter att lärare återkommande identifierar elevernas behov av studie- och yrkesvägledning samt planerar och anpassar undervisningen utifrån detta, med stöd av och i samverkan med studie- och yrkesvägledaren. Detta för att kunna skapa sammanhang för eleverna mellan olika insatser i studie- och yrkesvägledningen, men också kontinuitet över tid. Även om vi sett goda ansatser till ett sådant arbete på några skolor (vilket beskrivs i nästa avsnitt), är det inte vanligt förekommande.

Det betyder givetvis inte att lärare inte samtalar med sina elever och tar reda på vad de är intresserade av och vad de vill arbeta med i framtiden. Granskningen visar att den typen av samtal ofta sker till exempel när elever börjar på programmet och vid utvecklingssamtal. Och som framgår av denna rapport får eleverna i undervisningen viktiga kunskaper om det arbets- och yrkesliv som väntar efter gymnasieskolan, genom de olika ämnena men också genom APL och studiebesök. Flertalet av de elever vi mött uttrycker att de kommer att ha god nytta av det de lär sig i undervisningen och inte minst genom arbetet med APL, när de kommer ut i arbetslivet.

På flera skolor uttrycker dock elever att de upplever att lärarna har en förutbestämd uppfattning om vad eleverna ska arbeta med i framtiden. Till exempel att om man går vård- och omsorgsprogrammet, så är det självklart att man ska arbeta som undersköterska. Eller om man går på handels- och administrationsprogrammet, så är det givet att man ska vara säljare i butik. Några elever framhåller att man som elev kan ha kommit på nya tankar sedan man valde sitt program i årskurs nio och därför kan behöva information och vägledning i detta, det vill säga en bredare information om yrkesmöjligheter och studier. Enligt många elever är de samtal som

de har med sina lärare inriktade på skolarbetet och resultatet av detta samt vad eleverna behöver förbättra betygsmässigt. Eleverna upplever inte att samtalen särskilt ofta är inriktade mot deras framtida planer och mål och vad de behöver utveckla för att nå dit.

Till detta kommer att på flera av skolorna har vi mött elever som aldrig har pratat med studie- och yrkesvägledaren och ibland inte heller vet vem det är. På drygt hälften av skolorna säger elever att de önskar mer information om andra yrken och om utbildningsmöjligheter. Framför allt gäller det att eleverna vill veta mer om högskolestudier. Elevernas utsagor indikerar att det krävs egna initiativ av eleverna och att de ställer frågor, snarare än att deras frågor runt studier, yrken och framtid systematiskt fångas upp av lärare eller studie- och yrkesvägledare. Därmed riskerar mindre aktiva elevers behov av studie- och yrkesvägledning att falla mellan stolarna.

I detta sammanhang kan nämnas att vi i granskningen har mött lärare, men också rektorer och huvudmän, som betonar att eleverna på yrkesprogrammen redan valt yrke. Vidare att de frågor som Skolinspektionen ställer om studie- och yrkesvägledning är mer relevanta för studie- och yrkesvägledningen i grundskolan, inför valet till gymnasieskolan.

På några skolor finns röd tråd och samverkan i arbetet med den vida studie- och yrkesvägledningen

På några av skolorna finns planer framtagna för hur lärare och studie- och yrkesvägledare ska samverka så att studie- och yrkesvägledningen ska kunna upplevas som en helhet för eleverna. Om olika inslag och aktiviteter hänger ihop ger det eleverna möjlighet att över tid se hur deras valkompetens utvecklas. Med en sådan gemensam planering förbättras också möjligheten att tillgodose elevernas behov av exempelvis information om högskolestudier och att eleverna ges tillfälle att möta studie- och yrkesvägledaren.

På en skola ser planeringen ut så att eleverna träffar studie- och yrkesvägledaren vid ett par informationstillfällen i årskurs ett men också i samband med att eleverna i undervisningen övar sig på att skriva CV och personligt brev. I årskurs två informerar studie- och yrkesvägledaren om högskolestudier och om det individuella valet. Och i årskurs tre får eleverna individuella samtal med studie- och yrkesvägledaren. Därutöver deltar studie- och yrkesvägledaren i andra aktiviteter inom undervisningens ram. Både lärare och studie- och yrkesvägledare uppger att det finns ett nära och kontinuerligt samarbete mellan dem, som ger en röd tråd i arbetet, och att studie- och yrkesvägledaren är synlig för eleverna även i undervisningen.

På en skola har man börjat med en systematisk kartläggning av elevernas behov av studie- och yrkesvägledning. Kartläggningen görs i alla tre årskurserna utifrån olika frågeställningar om intressen, kompetenser och framtid. Utifrån denna kartläggning analyseras elevernas behov av studie- och yrkesvägledning, både gemensamma och individuella behov. Detta är sedan, enligt rektor, tänkt att ge både lärare och studie- och yrkesvägledare underlag för undervisning, information och samtal. Mentorssamtalen ska följa samma upplägg som kartläggningen, och avsikten är att genom detta skapa en röd tråd i studie- och yrkesvägledningen.

På samma skola finns ett utvecklat samarbete mellan lärare och studie- och yrkesvägledare utifrån en plan som anger vilka aktiviteter som ska genomföras i respektive årskurs. Bland annat ordnar man en "hemvändardag", då före detta elever besöker skolan och berättar om sina yrkesval. Detta utifrån att lärarna konstaterat att elevers yrkesval inte alltid är kopplade till programmets yrkesutgångar.

På några skolor får eleverna dessutom göra en hel del studiebesök, även individuella sådana, och "forska" om olika arbetsuppgifter inom den aktuella branschen. Berörda elever säger att detta ger dem mycket – kunskap om vad som yrkesmässigt passar dem men också att de breddar sin syn på vilka yrken som finns, "man får tänka om", säger en elev.

En viktig del i detta att utveckla sin valkompetens är just detta, att eleverna ges möjlighet att reflektera kring sig själv och sin egen utveckling i förhållande till sina framtidsmål. På några av skolorna använder lärarna arbetet med APL i ett sådant syfte. Det kan gå till så att eleverna inför APL får genomgå en anställningsintervju, som hålls av en extern person. Eleven får då träna på att beskriva sig själv och att motivera sitt val av arbetsplats. Mot slutet av APL-perioden deltar eleven i ett trepartssamtal med lärare och handledare. Förutom att eleverna ska ges möjlighet att förbereda sig för arbetet på sin APL-plats, är tanken att de ska få kunskap om sina intressen och kompetenser samt kunna se vad de vill arbeta med i framtiden och vad de därför kan behöva utveckla. Elever uttrycker att de lär sig mycket om sig själva av dessa intervjuer och samtal – vilka deras styrkor är och vad de behöver utveckla.

Elevernas föreställningar utmanas sällan i den vida studie- och yrkesvägledningen

På de granskade skolorna saknas ett tydligt arbete för att vidga elevernas perspektiv och motverka begränsningar i framtida studie- och yrkesval utifrån föreställningar om kön samt social och kulturell bakgrund. Flera lärare uttrycker som svar på frågan om hur man arbetar med detta, att alla elever behandlas lika. På många av skolorna hänvisar lärare till att man har ett generellt arbete med värdegrundsfrågor och att det finns likabehandlingsplan. Men skolornas värdegrundsarbete förefaller sällan användas för att utveckla och förstärka arbetet med studie- och yrkesvägledning och för att utmana eleverna i deras val av studier och yrke.

Det betyder inte att det inte förekommer att lärare tar upp och belyser mönster och roller, relaterade framför allt till kön. Frågor om diskriminering och löneskillnader kan exempelvis behandlas i undervisningen. På flera skolor berättar lärare på vård- och omsorgsprogrammet att om man ser en instruktionsfilm med traditionella könsroller, där läkaren är en man och sjuksköterskan en kvinna, så tas detta upp och diskuteras med eleverna. På samma program uppger lärare att det ofta finns anledning att undervisa om människors olika bakgrund och förutsättningar. Detta utifrån att elever ska förberedas på att de i sina yrkesroller kommer att möta människor med olika behov, vilket ställer krav på elevernas förmåga till bemötande. På fordons- och transportprogrammet berättar lärare att de är noga med att framhålla flickornas möjligheter. Till exempel att man inte behöver vara särskilt stark för att kunna arbeta på en verkstad och att branschen gärna vill anställa kvinnor, som chaufförer till exempel.

På några av skolorna berättar yrkeslärare att de försöker utmana sina elever att våga välja otraditionellt när de väljer APL-platser. Vidare att de försöker få till en

mångfald vid mässor och studiebesök men att det också kan vara svårt. På en av skolorna noterade eleverna att det bara var män som de mötte på en temadag, "det hade varit kul att möta en kvinnlig VD". Och på en annan skola konstaterade eleverna att det vid ett studiebesök på ett företag genomgående var kvinnor i receptionen och män i verkstaden – utan att detta togs upp i undervisningen.

I ämnet samhällskunskap berättar flera lärare att de tar upp frågor om jämställdhet och diskriminering i undervisningen eller frågor om varför en yrkesbransch är köns-segregerad. En lärare i ämnet matematik undervisar eleverna om statistik genom att belysa löneskillnader mellan könen. Skillnaderna är tydliga och ger enligt läraren eleverna en tankeställare. På en skola berättar studie- och yrkesvägledare och lärare att de är observanta på om det i elevers CV-skrivande framgår att de begränsas i sina val av föreställningar till exempel om kön. Och på en annan skola berättar studie- och yrkesvägledaren att hen vid besök i klasserna lyfter exempel på "otraditionella val" och låter eleverna diskutera det. Eleverna säger att detta väckte tankar hos dem.

Även om alltså lärare ibland tar upp frågor om jämställdhet och kanske utmanar sina elevers föreställningar på olika sätt, kan detta sägas ofta ske ad hoc utifrån tillfälligheter som uppstår. På få av skolorna planeras undervisningen i syfte att visa på alternativ till traditionella föreställningar om yrken och studier, utifrån kunskap om den aktuella elevgruppen – hur eleverna väljer och tänker. I de fall detta kopplas till arbetet med studie- och yrkesvägledning i den aktuella elevgruppen, förefaller det oftare vara relaterat till frågor om kön, inte till social eller kulturell bakgrund.

På flera av skolorna berättar rektorerna och personalen hur man arbetar för att elever av det underrepresenterade könet i årskurs nio ska välja det aktuella programmet. Detta till exempel genom att planera strategiskt kring vem som presenterar programmet för elever i årskurs nio. Däremot har vi inte sett motsvarande exempel på ett strategiskt arbete för att stödja elever som gjort ett otraditionellt val och möta deras behov av studie- och yrkesvägledning.

Den bild som eleverna ger är att lärarna inte undervisar så mycket om dessa frågor, att de spontant kan tas upp på förekommen anledning men att det inte är något som eleverna reflekterat över eller uttryckligen saknar i undervisningen.

Utvecklingsområden

Av denna rapport framgår att på flertalet av de granskade skolorna får eleverna inte en studie- och yrkesvägledning som är tillräckligt anpassad efter deras olika och skiftande behov av att få kunskap om studier och yrken samt få utveckla en mer generell valkompetens. Vidare framgår att studie- och yrkesvägledningen inte är inriktad mot att vidga elevers perspektiv och motverka begränsningar i val av studier och yrken utifrån föreställningar om kön eller social och kulturell bakgrund.

Av granskningen framgår också att huvudmännen och rektorerna inte i tillräcklig omfattning skapat förutsättningar för personalens arbete med den vida studie- och yrkesvägledningen. Alla de granskade huvudmännen har därför erhållit beslut, som samtliga innehåller flera utvecklingsområden avseende styrning och ledning på huvudmanna- och rektornivå. Utvecklingsområdena sammanfattas nedan.

En viss skillnad mellan programmen kan skönjas avseende antal utvecklingsområden i de beslut som huvudmännen erhållit. På de nio skolor där fordons- och transportprogrammet granskats fick samtliga utvecklingsområden för alla de frågeställningar som granskats. För vård- och omsorgsprogrammet samt handels- och administrationsprogrammet var det fyra av nio respektive tre av tio skolor som inte hade maximalt antal utvecklingsområden.

Huvudmännens strategiska styrning

- Huvudmännen behöver planera, följa upp och utveckla skolornas arbete med studie- och yrkesvägledning inom ramen för det systematiska kvalitetsarbetet. Huvudmännen behöver också konkretisera vad de nationella målen för studie- och yrkesvägledning innebär för respektive verksamhet – alltså ange vad som ska prioriteras och utvecklas.
- Huvudmännen behöver regelbundet kartlägga elevernas behov och vid behov vidta åtgärder, exempelvis vad gäller personalresurser och personalens kompetens, för att kunna säkerställa att elevernas behov av studie- och yrkesvägledning kan tillgodoses.

Rektorernas aktiva ledning

- Rektorerna måste ta ansvar för att studie- och yrkesvägledningen sker kontinuerligt och integrerat i den ordinarie utbildningen. Rektorerna behöver därför tydliggöra skolans gemensamma uppdrag avseende studie- och yrkesvägledning samt hur ansvaret ska fördelas mellan lärare och studie- och yrkesvägledare. Vidare behöver rektorerna skapa förutsättningar för personalens samverkan och klargöra syftet med denna.
- Rektorerna behöver också inkludera skolornas arbete med studie- och yrkesvägledning i skolans systematiska kvalitetsarbete för att planera, följa upp och utveckla arbetet. Vidare behöver rektorerna kontinuerligt skaffa sig en bild av elevernas behov av studie- och yrkesvägledning, för att kunna vidta de åtgärder som krävs för att elevernas behov av studie- och yrkesvägledning ska kunna tillgodoses.

- Rektorerne måste ta ansvar för att personalen har de kunskaper som de behöver för att kunna arbeta med att vidga elevernas perspektiv och motverka begränsningar i studie- och yrkesval utifrån föreställningar om kön samt social eller kulturell bakgrund, och se till att ett sådant arbete bedrivs.

Avslutande diskussion och slutsatser

Sammantagen resultatbild

Skolinspektionen kan, utifrån denna kvalitetsgranskningens resultat, konstatera att den riskbild som tidigare granskningar och olika studier redovisat bekräftas. Det är uppenbart att skolornas uppdrag att arbeta med studie- och yrkesvägledning i vid bemärkelse har låg prioritet i flertalet av de granskade huvudmännens och rektorernas styrning och ledning av skolornas arbete. Därmed riskerar elever att inte få den studie- och yrkesvägledning som de behöver och har rätt till. Granskningen har också förtydligat att problem finns främst när det gäller att integrera studie- och yrkesvägledningen i undervisningen.

Skolornas arbete med studie- och yrkesvägledning är sällan inkluderad i huvudmännens systematiska kvalitetsarbete. På flertalet skolor saknas aktiva och strategiska insatser från rektor. Elevernas behov av studie- och yrkesvägledning är inte tillräckligt identifierade. Personalens gemensamma ansvar, utifrån vad läroplanen anger och Skolverket ger allmänna råd om, är inte tillräckligt uppmärksammat och tydliggjort av rektor – framför allt inte hur lärare förväntas arbeta med studie- och yrkesvägledning integrerat i undervisningen. Inte heller är det på flertalet skolor klarlagt hur ansvar och arbetsuppgifter ska fördelas bland personalen på skolan eller hur samverkan ska ske och vad den ska syfta till. Granskningen visar också att den studie- och yrkesvägledning som eleverna får på de granskade yrkesprogrammen ofta snävas in och blir programnära. Exempelvis rustas eleverna inte tillräckligt för arbetsmarknadens föränderlighet och de krav på omställningar som yrkeslivet ofta innebär.

Yrkesprogrammets särskilda potential tas inte tillräckligt tillvara

Eleverna får en viss, och viktig, valkompetens genom att de går just på ett yrkesprogram. Genom undervisningen får de kunskap om yrken och arbetsliv utifrån den yrkesinriktning de valt. Vidare är undervisningen på yrkesprogrammen så att säga framåtsyftande mot ett ganska näraliggande mål – eleverna ska bli anställningsbara, vilket granskningen visar att lärare också lägger stor vikt vid.

Granskningen visar dock att många lärare är ganska omedvetna om sitt uppdrag att integrera studie- och yrkesvägledning inom undervisningen. Det är få lärare som uppger att de har med sig perspektivet studie- och yrkesvägledning, när de planerar och genomför sin undervisning. Och det är ännu färre lärare som säger att de tydliggör för eleverna att vissa inslag i undervisningen utgör just studie- och yrkesvägledning. Givetvis spelar lärarens "omedvetenhet" roll för möjligheten att inom ramen för sitt uppdrag kunna tillgodose elevers olika behov av studie- och yrkesvägledning.

- Om man som lärare inte planerar och genomför undervisningen utifrån perspektivet studie- och yrkesvägledning, blir det svårt att följa upp och utvärdera undervisningen sett ur detta perspektiv – alltså om alla elever får den studie- och yrkesvägledning de behöver och har rätt till.
- Det blir också svårt att planera så att de olika inslagen i undervisningen hänger ihop och bildar en helhet av studie- och yrkesvägledning för eleven. Det blir även svårt att kunna kommunicera detta med eleverna och framför allt ha en dialog med eleverna, så att de kan se sin valkompetens utvecklas över tid.

En ytterligare aspekt på lärarrollen i detta sammanhang rör elevernas tillgång till studie- och yrkesvägledning. Det är frivilligt för elever att söka upp studie- och yrkesvägledaren, och vår granskning visar att ganska många elever inte gör det. En del elever söker aktivt upp studie- och yrkesvägledaren och andra får kontakt genom elevhälsan, utifrån att de möter svårigheter i sina studier. Men för en del elever finns risk för att deras behov av studie- och yrkesvägledning inte tillräckligt uppmärksammas och tillgodoses. Forskning visar att elevers benägenhet att söka studie- och yrkesvägledning kan relateras till kön och social eller kulturell bakgrund.⁵¹ Sett ur detta perspektiv blir läraren en nyckelperson, som kan fånga upp elevernas funderingar och frågor samt vid behov etablera kontakt med studie- och yrkesvägledaren. Det förutsätter dock att lärarna är medvetna om sitt uppdrag gällande studie- och yrkesvägledning, vilket vår granskning visar att många lärare inte är.

Yrkesprogrammen kan visserligen sägas rymma en ”inbyggd” potential för arbetet med den vida studie- och yrkesvägledningen, genom undervisningens nära koppling till yrkes- och arbetslivet. Samtidigt visar alltså granskningen att denna potential riskerar att inte tillräckligt tas tillvara på flertalet av de granskade skolorna, genom att lärarna inte ”tänker studie- och yrkesvägledning”. Detta bör ses i ljuset av att rektorerna sällan förtydligat vad skolans gemensamma ansvar för studie- och yrkesvägledning ska innebära för de olika personalgrupperna.

Risk för att elevernas valkompetens begränsas

Undervisningen är till övervägande del inriktad mot att eleverna ska bli anställningsbara utifrån det program och den yrkesinriktning de har valt. Givetvis är det mycket viktigt att eleverna ges förutsättningar att klara sin gymnasieexamen för att sedan kunna gå ut i yrkeslivet. Men skolans uppdrag omfattar en studie- och yrkesvägledning som ska ge eleverna möjlighet att utveckla sin valkompetens, oavsett vilket program man som elev valt.

Inte minst gäller det elevers behov av studie- och yrkesvägledning som sträcker sig utanför det valda programmet, och som dessutom kan förändras över tid. Detta utifrån att man som elev under studietiden kan komma till nya insikter om vad man vill studera eller arbeta med i framtiden. På flera skolor uttrycker elever behov av en bredare information om yrkesmöjligheter och inte minst studier.

För att kunna göra väl underbyggda studie- och yrkesval behöver elever också få möjlighet att utveckla sin förmåga att väga samman personliga faktorer med utbildnings- och yrkesinformation och olika valalternativ. Till exempel genom att lärarna ger eleverna möjlighet att i samtal reflektera kring sig själva och sin egen utveckling

⁵¹Lundahl, L. (2010). Valen, vägarna och samhällets stöd. I Lundahl, L. (red). *Att bana vägen mot framtiden. Karriärval och vägledning i individuellt och politiskt perspektiv*. S. 217-232. Lund: Studentlitteratur

i förhållande till sina framtidsmål. Granskningen visar att många elever inte uppfattar att samtalen med lärare har en sådan inriktning utan mer handlar om skolarbetet och betygsresultat.

En annan viktig förutsättning för att elever ska kunna göra väl underbyggda studie- och yrkesval är att de inte begränsas i sina val av föreställningar om kön samt social eller kulturell bakgrund. Vår granskning visar dock att på de granskade skolorna sker inte något tydligt arbete med att vidga elevernas perspektiv och motverka begränsningar i studie- och yrkesval, vilket riskerar att ytterligare begränsa elevernas valkompetens.

Även om det finns positiva exempel är arbetet med den vida studie- och yrkesvägledningen svagt utvecklat på flertalet skolor. För samtliga skolor gäller att ansvariga huvudmän fått beslut som innehåller utvecklingsområden. Sammantaget innebär det att elevernas valkompetens riskerar att begränsas till att omfatta kunskap om det programnära yrkeslivet. Det innebär i sin tur risk för att eleverna inte ges tillräckliga förutsättningar för att göra välgrundade val av studier och yrken, både på kort och lång sikt.

På kort sikt, det vill säga under gymnasietiden, gör eleverna flera viktiga val. De ska välja programinriktning⁵² inför årskurs två och de ska välja kurser inom det individuella valet. Det senare innebär dessutom att eleverna behöver kunna ta ställning till om de ska välja att läsa högskoleförberedande kurser eller inte. Vi har tidigare i denna rapport genom nationell statistik visat att förhållandevis många elever som går vård- och omsorgsprogrammet väljer att påbörja högskolestudier inom ett år efter avslutad gymnasieutbildning. Likaså behöver elever kunna avgöra om de för en särskild yrkesutgång behöver läsa vissa kurser.

Eleverna möter en utmanande och föränderlig arbetsmarknad

Sett ur ett längre perspektiv av framtid, kan en begränsad studie- och yrkesvägledning få konsekvenser för elevers möjlighet att förbereda sig för ett komplext och föränderligt yrkesliv, där dessutom flera karriärbyten kan förväntas ingå. I snitt gör en person fyra till fem karriärval under ett yrkesliv.⁵³

Dessa konsekvenser väger tungt, främst sett ur ett elev- och individperspektiv, men också ur ett samhällsperspektiv. I en studie av Skolverket lyfts just samhällsperspektivet och det politiska ansvaret på huvudmannanivå. Felval och utbildningsmisslyckanden leder till betydande kostnader för samhället. I samma studie betonas också det faktum att flera branscher saknar yrkesutbildad arbetskraft medan ungdomar väljer vad de uppfattar som roligt. Matchningen mellan arbetslivets behov och ungdomars val och drömmar har blivit allt sämre.⁵⁴

I en rapport från SCB framgår dock att det är stora skillnader mellan olika gymnasiala yrkesutbildningar vad gäller matchning mellan utbildning och yrke på arbetsmarknaden. Vård- och omsorgsutbildade har i hög grad yrken som bedöms överensstämma med utbildningen och den är nästan lika hög för anställda med for-

⁵² Gäller inte vård- och omsorgsprogrammet

⁵³ Skolverket (2018b) *Studie- och yrkesvägledning i vuxenutbildningen – Fem inspirationsexempel*

⁵⁴ Skolverket (2017a). *Styrning och organisation av den breda studie- och yrkesvägledningen. En bakgrund och tre fallstudier*. Stockholm: Skolverket

donsutbildning. Däremot är andelen som har ett yrke som bedöms matcha utbildningen lägre bland handels- och administrationsutbildade. I denna utbildningsgrupp har endast omkring hälften av de anställda ett helt matchande yrke, till exempel inom försäljning, kontor, lager, kundservice och bank. Graden av matchning kan relateras till olika omständigheter, till exempel efterfrågan på arbetskraft och konkurrens om arbetstillfällen. Men en låg matchning kan också bero på bristande intresse för de överensstämmande yrkena och att man därför väljer att arbeta inom andra yrkesområden.

Av rapporten framgår att just vad gäller handel- och administration förväntas ett överskott av utbildade fram till 2035. SCB:s rapport visar också att för personer med fordonsutbildning och för personer med vårdutbildning är matchningen svag för dem som tillhör det underrepresenterade könet, det vill säga för kvinnor respektive män.⁵⁵

Sammantaget visar SCB:s redovisning på en i flera delar utmanande situation på arbetsmarknaden, beroende på vad man väljer och vem man är. Det finns därmed viktiga faktorer att ta hänsyn till för den elev som planerar sitt fortsatta yrkesliv. Skolans arbete med studie- och yrkesvägledningen har därför en viktig roll att spela.

Men yrkesprogrammets riskbilder uppmärksammas inte tillräckligt

Som framgår av vår granskning är det ovanligt att huvudmän och rektorer kontinuerligt kartlägger elevernas behov av studie- och yrkesvägledning. Detta trots att det på yrkesprogrammen kan sägas föreligga vissa riskbilder, som skolorna kan behöva ta höjd för när man planerar för arbetet med den vida studie- och yrkesvägledningen.

Gymnasieskolans yrkesprogram har en hög andel elever vars föräldrar saknar eftergymnasial utbildning.⁵⁶ Enligt forskning och andra studier kan detta öka risken för att eleverna får mindre information hemifrån om vilka utbildningsvägar som finns och vilka yrken de leder till. Likaså att studie- och yrkesvägledningen i skolan har svårt att nå elever vars föräldrar inte har högskoleutbildning.⁵⁷ Vår granskning visar att denna riskbild inte tillräckligt uppmärksammas på de granskade skolorna. Elevers behov av studie- och yrkesvägledning kartläggs sällan, vare sig av huvudmän, rektorer eller lärare. Det betyder att det ofta saknas tillräckliga underlag för att planera skolans arbete med den vida studie- och yrkesvägledningen, så att den förmår verka kompensatoriskt i enlighet med uppdraget i skollagen. Enligt skollagen ska hänsyn tas till elevers olika behov. Vidare ska en strävan vara att uppväga skillnader i elevers förutsättningar att tillgodogöra sig utbildningen.⁵⁸

Sett mot bakgrund av skolans kompensatoriska uppdrag är det därför också allvarligt att det inte på någon av skolorna pågår ett tydligt arbete för att vidga elevernas

⁵⁵ SCB (2018). Analyser om utbildning och arbete: A 40 Temarapport, *Matchningen på arbetsmarknaden – samband mellan utbildning och yrke*

⁵⁶ Skolverket (2018) Uppföljning av gymnasieskolan; SCB (2018) *På tal om kvinnor och män. Lathund om jämställdhet*. Örebro: SCB-tryck

⁵⁷ Stenberg, A. (2016). *Att välja utbildning. Betydelse för individ och samhälle. Studievägledning, gymnasieskola och vuxenutbildning*. Stockholm: SNS förlag

⁵⁸ Skollagen (2010:800)

perspektiv och motverka begränsningar i framtida studie- och yrkesval, utifrån föreställningar om kön samt social eller kulturell bakgrund. Granskningen visar att det sällan förekommer att undervisningen planeras i syfte att utmana och problematisera samt visa på alternativ till traditionella föreställningar om yrken och studier, utifrån kunskap om den aktuella elevgruppen. På flera av skolorna görs insatser för att elever av det underrepresenterade könet i årskurs nio ska välja programmet, men motsvarande insatser görs inte för att stödja elever som gjort ett otraditionellt val och möta deras behov av studie- och yrkesvägledning. Detta stämmer väl överens med vad som framgår av Yrkesprogramsutredningen, som dessutom anger att ju mer könshomogent ett program är, desto större är risken för avhopp.⁵⁹

Särskilt oroande är det sett mot bakgrund av att yrkesprogrammen är de mest könsuppdelade av gymnasieprogrammen och att många elever kommer att möta en könssegregerad arbetsmarknad.⁶⁰ Detta gäller i högsta grad för både fordons- och transportprogrammet samt vård- och omsorgsprogrammet.

En tredje riskbild för yrkesprogrammen gäller det faktum att bland de nationella programmen är det yrkesprogrammen som har lägst andel elever som når ett slutbetyg inom tre år.⁶¹ Här visar studier att studie- och yrkesvägledning kan bidra till att öka studiemotivationen och minska antalet studieavbrott i gymnasieskolan.⁶² Skolverket konstaterar i en rapport att skolans samarbete med arbetslivet kan ha en motivationshöjande effekt för elever.⁶³ Vår granskning visar att just samverkan med externa aktörer inom arbetslivet fungerar väl på samtliga skolor, och på några skolor har man till exempel ordnat arbetsmarknadsveckor och liknande bland annat för att minska andelen elever som avbryter sina studier. Detta är dock en möjlighet som flertalet huvudmän och rektorer i större omfattning skulle kunna använda för att utveckla arbetet med den vida studie- och yrkesvägledningen, förutsatt att man genom kartläggning skaffar sig kännedom om elevernas behov av studie- och yrkesvägledning.

Tänkbara förklaringar till resultatbilden

Vår granskning visar att den potential för studie- och yrkesvägledning i vid bemärkelse som yrkesprogrammen kan sägas ha, inte tillräckligt tas tillvara. Med potential avses att stora delar av undervisningen per definition är inriktad mot att ge eleverna kunskaper om yrkes- och arbetsliv. Och att det på samtliga skolor finns en väl fungerande samverkan med externa aktörer, till exempel med det lokala arbetslivet. Sammantaget visar granskningen att även om eleverna får kunskaper om det programnära yrkes- och arbetslivet, integreras inte studie- och yrkesvägledning tillräckligt i undervisningen utifrån elevers behov av kunskaper om studier och yrken samt deras behov av en mer generell valkompetens.

⁵⁹ SOU 2015:97. *Välja yrke. Slutbetänkande av yrkesprogramsutredningen*. Stockholm: Utbildningsdepartementet

⁶⁰ Skolverket (2018). *Betyg och studieresultat i gymnasieskolan år 2018*

⁶¹ Skolverket (2018) *Uppföljning av gymnasieskolan*; SOU 2015:97 *Välja Yrke. Slutbetänkande av yrkesprogramsutredningen*. Stockholm: Utbildningsdepartementet

⁶² SOU 2016:94. *Saknad! Att uppmärksamma elevers frånvaro och agera*. Stockholm: Utbildningsdepartementet

⁶³ Skolverket (2017a). *Styrning och organisation av den breda studie- och yrkesvägledningen. En bakgrund och tre fallstudier*. Stockholm: Skolverket

Vidare visar vår granskning att de riskbilder som kan sägas gälla för yrkesprogrammen inte tillräckligt uppmärksammas i skolornas arbete med studie- och yrkesvägledning. Här avses sådana faktorer som att bland de nationella programmen är det yrkesprogrammen som har lägst andel elever som når ett slutbetyg inom tre år. Och att yrkesprogrammen är de mest könsuppdelade av gymnasieprogrammen samt att många elever kommer att möta en könssegregerad arbetsmarknad.

Vad kan det bero på att många huvudmän och rektorer inte tillräckligt tar vara på dessa möjligheter att genom den vida studie- och yrkesvägledningen i undervisningen verka kompensatoriskt och ge alla elever, oavsett kön och bakgrund, möjlighet att göra välgrundade val – både under gymnasietiden och med sikte på en mer avlägsen framtid?

Okunskap, ovilja eller otydliga styrdokument?

Huvudmän och rektorer har ett tydligt ansvar för att eleverna får en studie- och yrkesvägledning som anpassas efter deras behov och som ger dem möjlighet att göra välgrundade val av studier och yrken. Ändå är detta ett område som har låg prioritet för flertalet av de granskade huvudmännen och rektorerna. Beror det på okunskap? Nej, troligtvis inte. Inte i den meningen att man som huvudman eller rektor saknar kunskap om den rättsliga regleringen för skolornas arbete med studie- och yrkesvägledning. Men däremot kan det bero på att man inte har tillräcklig insikt i vad skolornas arbete med studie- och yrkesvägledning i vid bemärkelse ska syfta till och vad den kan betyda för berörda elever.

Som tidigare nämnts i denna rapport har vi i granskningen mött lärare, men också rektorer och huvudmän, som mer eller mindre uttalat antyder att de frågor som Skolinspektionen ställer om studie- och yrkesvägledning är mer relevanta för studie- och yrkesvägledningen i grundskolan, inför valet till gymnasieskolan. *”När eleverna kommer hit har de ju redan valt.”* Detta kan sägas indikera ett begränsat perspektiv på elevers behov av studie- och yrkesvägledning, som inte innefattar det faktum att eleverna under sin gymnasietid ska göra flera viktiga val och dessutom utveckla en valkompetens inför framtida val av studier och yrken. Ett sådant synsätt indikerar också att man inte tillräckligt beaktar studie- och yrkesvägledningens kompensatoriska potential att uppväga skillnader i elevers förutsättningar att tillgodogöra sig undervisningen, till exempel genom en motivationshöjande effekt. Skolinspektionen vill understryka att oavsett skolform och program behöver alla skolor arbeta med studie- och yrkesvägledning och elevers valkompetens på ett individanpassat, systematiskt och långsiktigt sätt – för alla elever.

Givetvis har inga av de huvudmän och rektorer vi intervjuat uttryckt ovilja mot att utveckla skolornas arbete med den vida studie- och yrkesvägledningen. Däremot kan det finnas anledning att fundera över om det bland huvudmännen finns tveksamhet inför att ”lägga sig i” skolornas arbete och att det skulle kunna uppfattas som onödig detaljstyrning. Av Skolinspektionens årsrapport 2018 framgår att huvudmännens styrning av gymnasieskolor verkar utgå från traditioner snarare än behov och att gymnasieskolor ses som mer självständiga enheter, jämfört med grundskolor. Med ett sådant synsätt finns risk för att strategiska satsningar från huvudmannen uteblir, detta trots att det kompensatoriska uppdraget på gymnasieskolan är mycket viktigt. Alla elever behöver idag en gymnasieexamen, men alla fullföljer inte gymnasiestudierna. Att huvudmännen då vidtar kompensatoriska åtgärder som kan leda till att eleverna fullföljer sina studier är av avgörande betydelse. Skol-

inspektionen menar inte att skolor ska styras i detalj, men det är viktigt att huvudmännen inom ramen för sitt systematiska kvalitetsarbete uppmärksammar och tydliggör strategiska frågor samt vid behov vidtar åtgärder.

I betänkandet *Framtidsval – karriärvägledning för individ och samhälle*⁶⁴, konstaterar utredningen att den nuvarande regleringen av studie- och yrkesvägledning är alltför övergripande och inte ger huvudmännen och rektorerna tillräckligt tydlig ledning i vad som förväntas av dem. Vidare konstaterar utredaren att huvudmännen inte tolkar regelverket i enlighet med bakomliggande intentioner, till exempel att det är hela skolans ansvar att på olika sätt ge kunskaper så att eleverna kan göra väl underbyggda val. Av utredningen framgår även att det finns en otydlighet i vad som innefattas i begreppen vid och snäv studie- och yrkesvägledning⁶⁵ och att dessa begrepp därför inte fått det genomslag som var tänkt.

Även Skolinspektionen kan utifrån denna granskning, och även tidigare kvalitetsgranskningar, konstatera att det på få skolor fungerar så att studie- och yrkesvägledning i vid bemärkelse har fått genomslag i verksamheterna. Det har däremot inte ingått i den aktuella granskningen att undersöka hur rektorer och huvudmän eller personal uppfattar de nationella styrdokumenterna. Vi kan därför inte bedöma hur styrdokumenterna tolkas. Snarare ser vi att de inte används i särskilt stor utsträckning. Sällan är exempelvis de allmänna råden kända och implementerade bland lärare på skolorna. Det kan bero på olika omständigheter, varav otydlig reglering kan vara en tungt vägande orsak.

Arbetet med studie- och yrkesvägledning behöver på olika sätt ingå i det systematiska kvalitetsarbetet

Skolinspektionen kan konstatera att både huvudmännen och rektorerna behöver påbörja ett förbättringsarbete i syfte att höja kvaliteten på skolornas arbete med den vida studie- och yrkesvägledningen – utifrån sina olika ansvarsnivåer.

Granskningen visar att flera av huvudmännen tagit fram planer för att utveckla skolornas arbete med studie- och yrkesvägledning. Ofta är de svagt implementerade och i vissa fall inte kända alls av rektor och personal. I Skolverkets studie om styrning och organisation av den vida studie- och yrkesvägledaren konstateras något liknande. *”Riktlinjer, handlingsplaner och kvalitetsdialoger tycks inte räcka till för att sprida engagemang på bredden.”*⁶⁶

⁶⁴ SOU 2019:4. *Framtidsval – karriärvägledning för individ och samhälle*. Betänkande av Utredningen om en utvecklad studie- och yrkesvägledning. Stockholm: Utbildningsdepartementet

⁶⁵ Skolverket (2013). Skolverkets allmänna råd med kommentarer. *Arbete med studie- och yrkesvägledning*

⁶⁶ Skolverket (2017a). *Styrning och organisation av den breda studie- och yrkesvägledningen. En bakgrund och tre fallstudier*. Stockholm: Skolverket

Kunskap och kompetens – en avgörande förbättringsåtgärd för alla nivåer

Skolinspektionen vill därför understryka behovet av kunskap. Den behövs för samtliga inblandade, oavsett ansvarsnivå, men det är huvudmän och rektorer som måste ta ansvar för detta. Det handlar om kunskap om uppdraget utifrån de nationella styrdokument. Men också om att förstå vad en väl utvecklad studie- och yrkesvägledning betyder för den enskilda eleven, och konsekvenserna av att det inte fungerar som det är tänkt. Det gäller också att kunna inse studie- och yrkesvägledningens potential att kompensera för elevers olika förutsättningar att tillgodogöra sig utbildning och undervisning.

Kunskaper och insikter behövs därför öka för alla parter om **syftet** med studie- och yrkesvägledning, som gäller långt mer än att välja program inför gymnasieskolan. Och det handlar heller inte endast om att elever i gymnasieskolan ska välja inriktning och kurser till individuella valet. Dessa val är viktiga och lägger grunden för fortsatta studie- och yrkesval. Men elever behöver också få utveckla en valkompetens som gör att de, sett ur ett längre tidsperspektiv, får lära sig att hantera olika valsituationer samt kunna fatta beslut och genomföra dem. Perspektiv på elevernas framtida yrkesliv som komplext och föränderligt behöver också innefattas i detta.

Kunskap och insikt behövs också för att förstå **hur** arbetet med studie- och yrkesvägledning därför behöver läggas upp och bedrivs. Främst innebär det att kunna anpassa insatser och aktiviteter utifrån att elever inte utgör en homogen grupp utan har olika behov av studie- och yrkesvägledning, som dessutom kan förändras över tid. Utan den insikten blir det svårt att bedriva en studie- och yrkesvägledning som tillräckligt förmår verka kompensatoriskt och ge varje elev likvärdiga förutsättningar att planera sitt yrkesliv, både på kort och lång sikt. Så att eleverna inte begränsas av föreställningar om vad som är möjligt utifrån att man har en viss social eller kulturell bakgrund eller tillhör ett visst kön. Eller för den delen av det val man gjorde i årskurs nio – elevers ambitioner och mål kan förändras under gymnasietiden.

Därför är kunskap om **elevernas behov** av studie- och yrkesvägledning en given förutsättning för att både kunna planera, organisera och genomföra en studie- och yrkesvägledning som är meningsfull och ändamålsenlig för eleverna. Vi har i samband med denna granskning ibland fått frågor om vad det innebär att kartlägga elevers behov av studie- och yrkesvägledning. I granskningen har vi sett några exempel på kartläggning av olika faktorer, som underlag för en analys av behovet av studie- och yrkesvägledning för elever på ett program. Sådana faktorer kan avse elevers skolgång och skolresultat; till exempel betyg, frånvaro, andelen elever som gör avbrott eller andelen elever som klarar gymnasieexamen. Utifrån vad granskningen visar, används däremot inte faktorer som kön eller social och kulturell bakgrund för att kartlägga elevers eventuella behov av studie- och yrkesvägledning. Detta trots att studier och forskning visar att dessa kan utgöra riskbilder i elevers studie- och yrkesvalsprocess, inte minst på yrkesprogrammen. Vi har heller inte kunnat se att elevers val, exempelvis av inriktning inför årskurs två, analyseras i syfte att identifiera eventuella mönster (till exempel utifrån kön), som kan indikera ett behov av studie- och yrkesvägledning hos eleverna.

Det enkla svaret på frågan om vad kartläggning innebär är att utgå från den kunskap om elever och skolor som enligt styrdokument ska finnas på rektors- och

huvudmannanivå. Och sedan använda den bilden för att på en övergripande nivå analysera elevers behov, sett ur perspektivet studie- och yrkesvägledning. Skolan behöver också på olika sätt kunna fånga upp elevernas egna tankar och funderingar vad gäller studie- och yrkesvägledning, till exempel genom olika former av dialog eller genom enkäter. Vad kan eventuellt elever känna sig osäkra på? Vilka önskemål har de?

Lärarnas roll behöver särskilt uppmärksammas ...

Enligt läroplanen vilar ansvaret för studie- och yrkesvägledning på skolans personal, utifrån rektors fördelning av arbetet. Både Skolverket och forskning, visar att området tenderar att bli ett ansvar för den enskilde studie- och yrkesvägledaren.⁶⁷ I denna granskning har vi till stor del granskat hur lärare arbetar med studie- och yrkesvägledning.

Eftersom lärarna utgör den stora personalgruppen på en skola är det angeläget att stor vikt läggs vid lärarnas arbete, för att eleverna ska få den vida studie- och yrkesvägledning som de behöver och har rätt till. Dessutom, som en elev som vi mötte i granskningen uttryckte det: *”Lärarna träffar jag ju varje dag.”* Lärarna, som ofta är nära eleverna, behöver kunna fånga elevers behov av studie- och yrkesvägledning, så att behoven kan tillgodoses även för de elever som inte är så aktiva och tar egna initiativ. Exempelvis kan det gälla elevers önskemål om att få mer information om studier, ett behov som granskningen visar inte alltid tillgodoses.

Granskningen visar att elevers behov av en programnära studie- och yrkesvägledning i undervisningen förefaller kunna tillgodoses väl eller ganska väl. Mindre väl fungerar det när det kommer till elevers behov av kunskaper om andra yrken och studier. Och betydligt sämre när det gäller att vidga elevernas perspektiv och motverka begränsningar i elevers val av studier och yrken utifrån föreställningar om kön eller social och kulturell bakgrund. Detta kan givetvis bero på olika omständigheter, men det är tydligt att den studie- och yrkesvägledning som integreras i undervisningen fungerar bäst när den utgår från lärarnas kunskaps- och kompetensområden inom ämnena.

Föga förvånande kan tyckas. Men det betyder också att om studie- och yrkesvägledning i undervisningen ska omfatta mer än det programnära arbets- och yrkeslivet, behöver lärare ges möjlighet att utvidga sitt kunskaps- och kompetensområde. Exempelvis behöver de få möjlighet att bredda sin syn på elevernas framtid, som troligtvis kommer att innebära flera omställningar mellan yrken, yrkesroller och arbetsuppgifter. Utöver behovet av en djupare förståelse av syftet med den vida studie- och yrkesvägledningen, behöver lärare också ha tillgång till en bred repertoar av olika metoder och aktiviteter. Som hjälper dem att tillgodose elevers olika – och över tid skiftande – behov av studie- och yrkesvägledning.

Här visar vår granskning att kompetensutveckling är ett eftersatt område på de flesta skolor vad gäller studie- och yrkesvägledning. Ofta finns det heller inte ett uttalat behov enligt de rektorer och lärare vi mött, vilket dock bör ses mot bakgrund

⁶⁷ Ibid

Lovén, A. (2015). Vägledningsfältets historia och utveckling. I Lovén, A. (red). *Karriärvägledning. En forskningsöversikt*. s.19-49. Lund: Studentlitteratur

av att området som sådant har låg prioritet på skolorna. Granskningen visar också att studie- och yrkesvägledaren alltför sällan ges förutsättningar att vara en resurs för personalens kompetensutveckling, så som det är tänkt enligt styrdokumentet. Huvudmännen och rektorerna bör enligt Skolverkets allmänna råd se till att studie- och yrkesvägledaren har den kompetens som behövs för att kunna stödja övrig personals arbete med studie- och yrkesvägledning. Det kan gälla information om arbetsliv och utbildningsvägar, men också metoder och aktiviteter som utvecklar elevernas förmåga till valkompetens.

Lärarnas behov av kompetensutveckling kan rektorerna dessutom särskilt behöva beakta med tanke på att lärare kan anställas för undervisning i yrkesämnen utan att vara legitimerade. Fordons- och transportprogrammet är ett program som har en förhållandevis låg andel lärare med pedagogisk högskoleexamen respektive lärarlegitimation.⁶⁸ Granskningen visar att det för studie- och yrkesvägledningen på skolorna med detta program finns ett något större utvecklingsbehov, jämfört med de övriga skolorna.

... genom undervisningen

Lärarnas viktiga roll kan också ses ur den aspekten att en väl fungerande studie- och yrkesvägledning kan ha en preventiv funktion. Forskning visar att studie- och yrkesvägledning kan bidra till ökad motivation samt öka elevers närvaro och minska antalet studieavbrott.⁶⁹ Detta är förstås oerhört viktigt, sett till den enskilda eleven som möter stora svårigheter i sin skolgång. Men Skolinspektionen vill också betona att om man som lärare i sin undervisning har med perspektivet studie- och yrkesvägledning, uppfyller man inte bara kravet på att arbeta med studie- och yrkesvägledning i undervisningen. Genom att arbeta motivationsskapande, till gagn för alla elever, lägger man också en extra dimension av kvalitet på själva undervisningen och undervisningssituationen.

Det bör kunna underlätta snarare än försvåra lärares arbete. Rektorerna behöver dock se till att lärares del av skolans uppdrag att arbeta med studie- och yrkesvägledning handlar om att just integrera den i undervisningen, så att det inte uppfattas av lärarna som ett extra uppdrag "vid sidan av".

Här kan det vara intressant för rektor att knyta an arbetet med studie- och yrkesvägledning, inte bara till den del av läroplanen som gäller *Utbildningsval – arbete och samhällsliv (2.4)*, utan också till andra delar. Till exempel framgår av läroplanens första del, *Skolans värdegrund och uppgifter*, under rubriken *Kunskaper* att:

- Skolan inte ensam kan förmedla alla de kunskaper som eleven kommer att behöva. Skolan ska ta tillvara de kunskaper och erfarenheter som finns i det omgivande samhället och som eleverna har från bland annat arbetslivet.
- Elever ska bli medvetna om att nya kunskaper och insikter är förutsättningen för en personlig utveckling. Detta ska syfta till en grundläggande positiv inställning till lärande och återskapa en sådan inställning hos elever med negativa skolerfarenheter. Elevernas tro på sig själva och framtiden ska stärkas.

⁶⁸ <https://siris.skolverket.se>

⁶⁹ Skolverket (2017a). *Styrning och organisation av den breda studie- och yrkesvägledningen. En bakgrund och tre fallstudier*. Stockholm: Skolverket

Samverkan mellan kompetenser och samordning mellan insatser behöver också utvecklas

Även om Skolinspektionen i denna granskning valt att framför allt belysa lärares arbete med den vida studie- och yrkesvägledningen, vill vi understryka att det arbetet utgör en del av en helhet. Skolans personal har ett gemensamt ansvar, det slår gymnasieskolans läroplan fast utan att närmare ange vad som vilar på respektive yrkesgrupp.

Lärare i yrkesämnen, lärare i gymnasiegemensamma ämnen och studie- och yrkesvägledare har olika roller och delvis olika uppdrag, och därmed också olika perspektiv och kunskaper att bidra med i elevers studie- och yrkesvalsprocess. Samverkan blir därmed en viktig förutsättning för att elevers olika behov av studie- och yrkesvägledning ska kunna tillgodoses i undervisningen. Vidare behövs samordning av olika insatser och aktiviteter för att eleverna ska kunna uppfatta att skolans samlade studie- och yrkesvägledning, både den vida och den snäva, hänger ihop och bildar en röd tråd i deras arbete med att utveckla sin valkompetens.

Styrkedjans betydelse – med sikte på eleverna och deras framtid

Vi har belyst några viktiga förutsättningar för arbetet med den vida studie- och yrkesvägledningen integrerad i undervisningen – förutsättningar som behöver förbättras eller tillskapas. På skolnivå gäller det tydlighet i uppdrag och arbetsfördelning samt kompetensutveckling och möjlighet till samverkan av olika slag. Vidare behöver allt arbete utgå från en kunskap om elevers behov av studie- och yrkesvägledning, vilket kräver någon form av kartläggning.

Även om lärare har ansvar för att den egna undervisningen utformas i enlighet med läroplan och andra nationella styrdokument, handlar den vida studie- och yrkesvägledningen om skolans gemensamma uppdrag och kan därför inte enbart bygga på enskilda lärares ansvarstagande. Rektor ska enligt läroplanen göra en tydlig arbetsfördelning för personalens arbete med studie- och yrkesvägledning. Rektor har dessutom ett särskilt utpekat ansvar för organisationen av skolans studie- och yrkesvägledning och för samverkan med externa aktörer.

Att rektorerna har detta tydligt utpekade ansvar för skolans arbete med studie- och yrkesvägledning fråntar heller inte huvudmännen deras ansvar för att utbildningen genomförs enligt skolförfattningarna. Huvudmännen ska systematiskt och kontinuerligt planera, följa upp och utveckla utbildningen, vilket innefattar också skolornas arbete med studie- och yrkesvägledning. Huvudmännen ska genom sitt kvalitetsarbete ge förutsättningar för rektorernas och personalens arbete med studie- och yrkesvägledning, så att bestämmelserna i skollag och läroplan kan uppfyllas.

Många elever möter utmaningar när de planerar för studier och yrke under gymnasietiden. De behöver också förbereda sig för att deras yrkesliv kommer att innebära nya utmaningar och valsituationer, som ställer krav både på förmågan att fatta beslut och att sedan kunna genomföra dem. Arbetsmarknaden förändras snabbt. De elever som studerar på ett yrkesprogram idag kan komma att gå vidare till nya yrken inom det område de utbildat sig i, men de kan också komma att arbeta inom ett helt annat yrkesområde. En del elever kommer att gå vidare till högskolestudier

och därefter arbeta inom akademiska yrken. Andra kommer att studera på yrkeshögskolan, exempelvis för att ställa om till en annan bransch. Detta är ett mycket viktigt perspektiv när det gäller att ge elever valkompetens inför framtiden. Ingen elev har valt färdigt.

Det är därför av stor vikt att både huvudmän och rektorer tar sitt fulla ansvar för att skolornas arbete med den vida studie- och yrkesvägledningen utvecklas. Särskild vikt behöver de lägga vid att den vida studie- och yrkesvägledningen integreras i undervisningen. Detta för att personalens samlade kunskap och kompetens ska komma till fullt uttryck och vara ett stöd för eleverna, i deras arbete med att utveckla sin valkompetens och göra så välgrundade val som möjligt – i gymnasieskolan och i den framtid som väntar dem.

Även om vår granskning till stor del bekräftar den problembild som framgått av tidigare studier och forskningsresultat är det Skolinspektionens förhoppning att det av denna rapport också ska framgå att det på skolorna finns en potential att ta vara på och utveckla, vad gäller arbetet med den vida studie- och yrkesvägledningen på yrkesprogrammen. Och hur viktigt det är att så sker, sett ur både ett elevperspektiv och ett samhällsperspektiv.

Referenser

Förordningen (SKOLFS 2011:144) om läroplan för gymnasieskolan

Gruffman, U. (2010). Klassresenärer och kvarstannare. I Lundahl, L. (red). *Att bana vägen mot framtiden. Karriärval och vägledning i individuellt och politiskt perspektiv* (sid nr). Lund: Studentlitteratur

Lindblad, M. (2016). *”De förstod aldrig min historia”. Unga vuxna med migrationsbakgrund om skolmisslyckande och övergångar mellan skola och arbete.* (doktorsavhandling) Umeå: Umeå Universitet

Lovén, A. (2015). Vägledningsfältets historia och utveckling. I Lovén, A. (red). *Karriärvägledning. En forskningsöversikt.* Lund: Studentlitteratur

Lundahl, L. (2015). Vägledning på gymnasiemarknaden. I Lovén, A. (red). *Karriärvägledning. En forskningsöversikt.* s.135-154. Lund: Studentlitteratur

Lundahl, L., Lindblad, M., Lovén, A., Mårald, G., Svedberg, G. (2017). No particular way to go. *Journal of Education and Work*, Vol + nr + sid nr

Lundahl, L. och Nilsson, G. (2010). Vägledning i en tid av decentralisering och avreglering. I Lundahl, L. (red). *Att bana vägen mot framtiden. Karriärval och vägledning i individuellt och politiskt perspektiv.* Sid nr. Lund: Studentlitteratur

Lundqvist, C. (2010). *Möjligheternas horisont. Etnicitet, utbildning och arbete i ungas berättelser om karriärer.* (doktorsavhandling) Linköping Studies in Arts and Science No. 510. Linköping: Linköpings universitet

OECD (2016 a). *Getting Skills Right*

OECD (2016b). *Investing in Youth*

Sandell, A. (2007). *Utbildningssegregation och självsortering. Om gymnasieval, genus och lokala praktiker* (doktorsavhandling) Malmö: Malmö högskola

SCB (2016). *På tal om kvinnor och män. Lathund om jämställdhet.* Örebro: SCB-tryck

SCB (2018). Analyser om utbildning och arbete: A 40 Temarapport, *Matchningen på arbetsmarknaden – samband mellan utbildning och yrke*

Skolinspektionen (2013). *Studie- och yrkesvägledning i grundskolan*

Skolinspektionen (2013). *Utbildning på introduktionsprogrammen i gymnasieskolan*

Skolinspektionen (2014). *Undervisning på yrkesprogram*

Skolinspektionen (2015). *Gymnasieskolors arbete med att förebygga studieavbrott.* Rapport 2015:04

Skolinspektionen (2017). *Språkintröduktion i gymnasieskolan*

Skollagen (2010:800)

Skolverket (2013). Skolverkets allmänna råd med kommentarer. *Arbete med studie- och yrkesvägledning*

Skolverket (2017a). *Styrning och organisation av den breda studie- och yrkesvägledningen. En bakgrund och tre fallstudier.* Stockholm: Skolverket

- Skolverket (2017b). *Redovisning av uppdrag om uppföljning av gymnasieskolan 2017*. Dnr 2016-01706
- Skolverket (2018). PM: *Etablering på arbetsmarknaden eller fortsatta studier år 2016 efter avslutad gymnasieskola*. Dnr: 2018:00260
- Skolverket (2018) Studie- och yrkesvägledning i vuxenutbildningen – Fem inspirationsexempel
- SOU 2004:43. *Den könsuppdelade arbetsmarknaden. Betänkande av utredningen om den könssegregerade svenska arbetsmarknaden*. Stockholm: Fritzes
- SOU 2015:97. *Välja yrke. Slutbetänkande av yrkesprogramsutredningen*. Stockholm: Utbildningsdepartementet
- SOU 2016:94. *Saknad! Att uppmärksamma elevers frånvaro och agera*. Stockholm: Utbildningsdepartementet
- SOU 2019:4. *Framtidsval – karriärvägledning för individ och samhälle*. Betänkande av Utredningen om en utvecklad studie- och yrkesvägledning. Stockholm: Utbildningsdepartementet
- Stenberg, A. (2016). *Att välja utbildning. Betydelse för individ och samhälle. Studie- vägledning, gymnasieskola och vuxenutbildning*. Stockholm: SNS förlag
- Svensson, A. (2007). Dagens gymnasieskola – bättre än sitt rykte? *Pedagogisk Forskning i Sverige* 2007, 12 nr 4 s. 301–323
- Sveriges kommuner och landsting (2013). *Framtidsval och arbetsliv: exempel från kommuners studie- och yrkesvägledning*
- Wikstrand, F. och Lindberg, M. (2015). *Tala om arbetslivet!: ett genusmedvetet och normkritiskt metodmaterial för hela skolan*. Stockholm: Skolverket
- Wikstrand, F. och Hedenus, A. (2015). Yrkesval och det personliga intressets betydelse. *Arbetsmarknad & arbetsliv*, 1, s. 24-38

Bilagor

Bilaga 1 Skolverkets allmänna råd⁷⁰

Av de allmänna råden framgår att...

...**huvudmannen** bör konkretisera vad de nationella målen innebär för den egna verksamheten. Vid beslut om organisation och resursfördelning bör huvudmannen säkerställa att elevernas behov av studie- och yrkesvägledning kan tillgodoses. Huvudmannen bör inför resursfördelning ta reda på vilken kompetens som finns och vilken kompetens som behövs för att tillgodose elevernas behov av studie- och yrkesvägledning. Huvudmannen och rektorn bör också se till att studie- och yrkesvägledaren har den kompetens som behövs för att kunna stödja övrig personals arbete med studie- och yrkesvägledning.

...**rektorn** bör se till att det finns rutiner för att planera, utvärdera och utveckla arbetet med studie- och yrkesvägledning. Vidare bör rektorn tydliggöra hur ansvaret för studie- och yrkesvägledningen är fördelat mellan studie- och yrkesvägledare, lärare och övrig personal samt formerna för samarbetet mellan dem. Rektorn bör också se till att studie- och yrkesvägledningen sker kontinuerligt och integrerat i utbildningen under studietiden, så att eleverna ges förutsättningar att göra väl underbyggda studie- och yrkesval.

Eleverna ska, utifrån sina behov, erbjudas vägledningssamtal. Rektor bör med utgångspunkt från en kartläggning av elevernas behov av studie- och yrkesvägledning se till att verksamheten kan tillhandahålla den kompetens som krävs för att tillgodose elevernas behov av studie- och yrkesvägledning. Med utgångspunkt i elevernas behov av vägledning bör rektorn fortlöpande kartlägga och analysera kompetensutvecklingsbehovet för personal som arbetar med studie- och yrkesvägledning. Vidare bör rektorn se till säkerställa att personalen har kunskap om och förståelse för hur föreställningar om kön samt social och kulturell bakgrund påverkar elevers studie- och yrkesval samt att de har kunskaper om hur elevernas föreställningar om utbildningar och yrken kan utmanas.

Vidare bör rektorn organisera utbildningen så att eleverna får möjlighet att ställas inför olika arbetsuppgifter i arbetslivet och möta företrädare för arbetslivet och utbildningsväsendet, i syfte att ge eleverna möjlighet att utveckla kunskaper och erfarenheter inför kommande studie- och yrkesval. Rektorn har också ett övergripande ansvar för att elevernas arbetslivskontakter bidrar till att deras studie- och yrkesval inte begränsas av kön eller av social eller kulturell bakgrund. Rektorn bör se till att det finns strategier för att alla elever utifrån sina behov ska få allsidig information om studier och yrken.

... **läraren** bör i undervisningen ge eleverna möjlighet att förstå hur kunskaper i ett ämne kan ha betydelse i arbetslivet och på så sätt ge eleverna underlag för deras framtida studie- och yrkesval. Vidare bör läraren utmana, problematisera och visa

⁷⁰ Skolverket (2013). Skolverkets allmänna råd med kommentarer. *Arbete med studie- och yrkesvägledning*.

på alternativ till traditionella föreställningar om kön samt social och kulturell bakgrund som annars kan begränsa elevernas framtida studie- och yrkesval. Läraren bör också ge eleverna möjlighet till allsidiga kunskaper om hur arbetslivet fungerar.

Läraren och studie- och yrkesvägledaren bör ge eleverna möjlighet att utveckla sin förmåga att genomföra sina val av studier och yrken. Studie- och yrkesvägledaren och läraren bör ge eleverna möjlighet att utveckla sin förmåga att kritiskt granska information om studier och yrken samt skapa medvetenhet om vilket ansvar de själva har för sina studie- och yrkesval. Vidare bör de också se till att eleverna får saklig och aktuell information om arbetslivets kvalifikationskrav och om hur arbetsmarknaden ser ut inom olika yrkesområden.

Bilaga 2 Granskningens genomförande och metod

Kvalitetsgranskningen av studie- och yrkesvägledning på gymnasiala yrkesprogram omfattar totalt 28 gymnasieskolor och deras huvudmän, varav 20 med kommunal huvudman och 8 med fristående huvudman. På 10 av skolorna har det varit handels- och administrationsprogrammet som granskats, på 9 skolor fordons- och transportprogrammet och på lika många skolor vård- och omsorgsprogrammet. Besöken genomfördes under perioden november 2018 till januari 2019.

Som underlag för granskningen har använts olika dokument som begärts in från huvudman och rektor. Det har gällt dokument som visar planering och uppföljning av studie- och yrkesvägledning, exempelvis antagna planer på huvudmannans- och rektorsnivå samt de delar av skolenhetens respektive huvudmannens kvalitetsarbete som rör studie- och yrkesvägledning. Likaså dokument som visar rektors arbetsfördelning och ansvar avseende studie- och yrkesvägledning samt exempel på lärares planering av undervisning där inslag av studie- och yrkesvägledning ingår. Vidare har från huvudmannen begärts in dokument som visar huvudmannens kartläggning av elevernas behov av studie- och yrkesvägledning samt huvudmannens resursfördelning avseende studie- och yrkesvägledning. Samtliga huvudmän och rektorer har också fyllt i en verksamhetsredogörelse med uppgifter om skolorna och arbetet med betygssättning.

Varje gymnasieskola och huvudman besöktes under två dagar av två inspektörer som tillsammans genomförde intervjuer med dels huvudmannen (tjänsteman som företräder huvudmannen), dels med skolans rektor. Lärare, både i yrkesämnena och gymnasiegemensamma ämnen, intervjuades i två grupper. Elever i årskurs två intervjuades, också i två grupper. Vidare intervjuade Skolinspektionen skolans studie- och yrkesvägledare. För att säkerställa likvärdighet i genomförandet av besöken har gemensamma intervjuguider utformats och använts vid samtliga besök. Intervjuguiderna har utarbetats med utgångspunkt från gällande styrdokument för arbetet med studie- och yrkesvägledning och mot bakgrund av den riskbild som Skolinspektionen kan konstatera föreligger (se *Inledning*).

För varje besökt huvudman och skola har Skolinspektionen redovisat iakttagelser, bedömningar samt identifierade utvecklingsområden i ett verksamhetsbeslut riktat till skolans huvudman. Som stöd i bedömningarna har inspektörerna använt sig av en bedömningsmatrix samt ett författningsstöd. En fördjupad analys av den insamlade empirin från alla granskade huvudmän och skolor har utgjort underlag för de övergripande granskningsresultat som presenteras i denna rapport.

Bilaga 3 Granskade verksamheter

Skolenhet	Huvudman
Alingsås Yrkesgymnasium	Alingsås Yrkesgymnasium AB
Tegelbruksskolan	Klippans kommun
Framtidsgymnasiet Burlöv/Malmö	Framtidsgymnasiet i Sverige AB
Erikslundsgymnasiet	Borlänge kommun
Älvdalens Utbildningscentrum	Älvdalens Utbildningscentrum AB
Bäckadalsgymnasiet RO 3	Jönköpings kommun
Anderstorpsgymnasiet Hammarängen	Skellefteå kommun
Katrineholms Tekniska College 2	Katrineholms kommun
Mimers Hus gymnasium Munin	Kungälv kommun
Thoren Business School Karlstad	Thorengruppen AB
Almåsgymnasiet A	Borås kommun
Stagneliuskolan 2	Kalmarsunds gymnasieförbund
Västerviks gymnasium Ro 3	Västerviks kommun
Thoren Business School Linköping	Thorengruppen AB
Helsingborgs Lärlingsgymnasium	Helsingborgs kommun
Alléskolan	Sydnärkes utbildningsförbund
Gislaveds gymnasium Ekonomisk sektor	Gislaveds kommun
Alströmergymnasiet sektor 4	Alingsås kommun
Lindengymnasiet	Katrineholms kommun
Alströmergymnasiet sektor 3	Alingsås kommun
Möckelngymnasiet Ro 2	Karlskoga kommun
Curt Nicolिंगymnasiet	Curt Nicolिंगymnasiet AB
Drottning Blankas Gymnasium Halmstad	Drottning Blankas Gymnasieskola AB
Ystad Gymnasium, område 1	Ystad kommun
Åva gymnasium	Täby kommun
Brinellgymnasiet 4	Nässjö kommun
Örnsköldsviks Gymnasium Lambda	Örnsköldsviks kommun
Drottning Blankas Gymnasium Skövde	Plusgymnasiet AB

Bilaga 4 Referensgrupp

I referensgruppen har ingått följande personer:

Lisbeth Lundahl, professor i pedagogiskt arbete vid Umeå universitet

Frida Wikstrand, lektor i arbetsvetenskap med inriktning mot studie- och yrkesvägledning vid Malmö universitet